

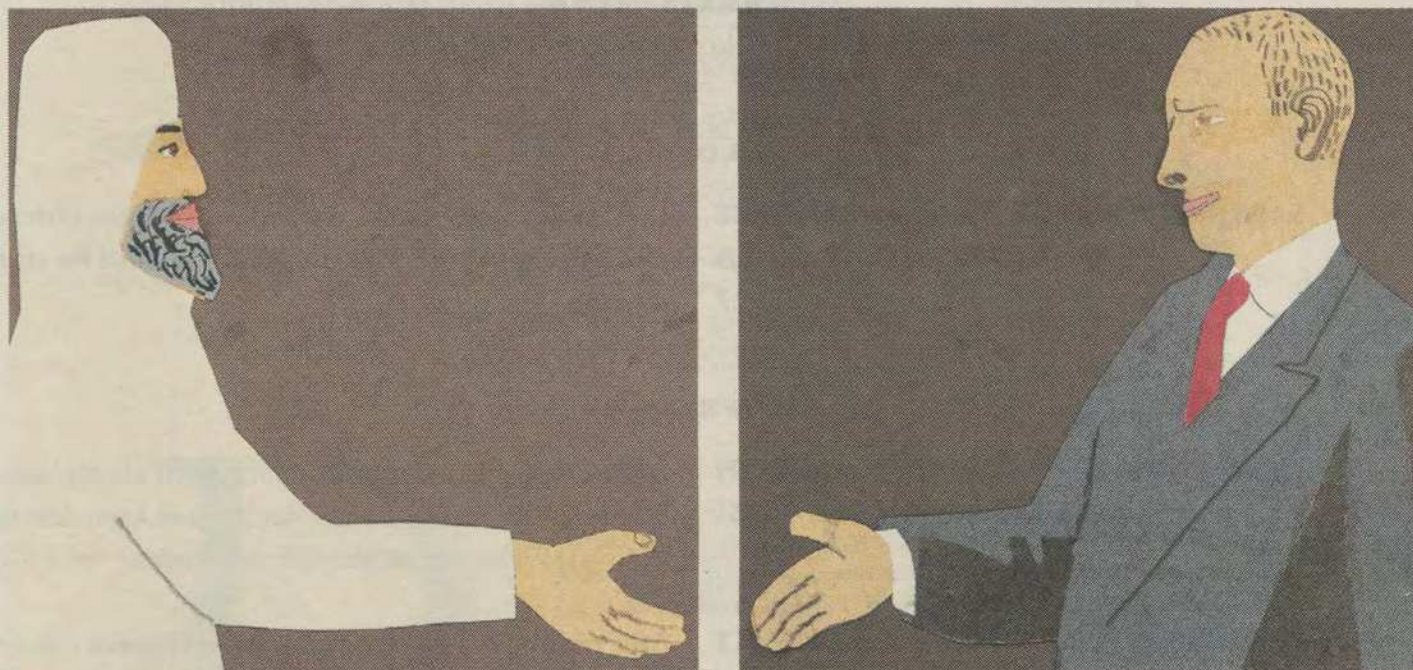

Illustration: Claes Jurander

TEMA: Globalisering

SUNIL KHILNANI: Indien fortsätter att öppna sig mot omvärlden och finner en ny bild av sin identitet.

HERNANDO DE SOTO: Världens fattiga har tillgångar men kan inte omvandla dem till kapital.

AMARTYA SEN: Våra identiteter är mångtydiga och låter sig inte fångas i kategorier som civilisationer.

PRO/KONTRA/SID 8

Omstridd kloning

De flesta europeiska länder förbjuder terapeutisk kloning. Sverige orienterar sig i motsatt riktning. Johan Tralau och Torbjörn Tännsjö debatterar en omstridd bioteknisk hantering.

FRIZON/SID 28

Verklig fiktion

Monster, rymdskepp eller fallande skyskrapor som datorsimuleras är inte bara modeller av verkligheten, skriver Svante Lovén. De utgör egna verkligheter som, bevisligen, förändrar den verkliga.

RECENSIONER/SID 36

Nobel framgång

Magisk kraft och traditionellt kommittéarbete är några av de faktorer som ligger bakom Nobelprisets sensationella framgång, skriver Sven Widmalm i sin recension av ny litteratur om Nobelpriset.

PRO/KONTRA

- TERAPEUTISK KLONING** | Johan Tralau och Torbjörn Tännsjö debatterar
Sidorna 8-10 | kloningens effekter på mänskligt liv.

TEMA:**SID 11-25****GLOBALISERING**

Artiklar av Sunil Khilnani och Hernando de Soto samt en intervju med Amartya Sen.

TRADITION

- SAMHÄLLET BESTÅR AV SÖMNGÅNGARE
SOM IMITERAR VARANDRA** | Lisa Irenius skriver om den franske sociologen Gabriel Tarde
Sidorna 26-27 | som länge varit bortglömd men nu är föremål för ett förnyat
intresse.

FRIZON

- FIKTIONEN BESKRIVER VERKLIGHETEN** | Den 11 september rasade illusionen av en okomplicerad framtid.
Sidorna 28-31 | Svante Lovén ser i dess ställe det hat som kapitalets cyberutopiska
hybris väcker hos modernitetens fiender.
- MED INTENSITET BLIR ALLT POLITISK KONFLIKT** | Erik Wallrup har intervjuat den tyske filosofen Günter Figal.
Sidorna 32-33 | Han anser att hermeneutikens stora framgång ligger i anspråks-
lösheten.
- BIKT SOM POLITISK KITSCH** | Världens mäktiga ber allt oftare om förlåtelse för brott före deras
Sidorna 34-35 | tid. Men Arne Jarrick menar att människor inte kan födas till
skuld.

RECENSIONER

- NOBELINSTITUTIONEN BERÖVAD SIN MYSTIK** | Sven Widmalm recenserar nyutgivna böcker om Nobelpriset,
Sidorna 36-38 | bland annat av Robert Marc Friedman.
- ÖVRIGA RECENSIONER** | Nya böcker av Volker Berghahn, Annabel Jane Wharton, Lev
Sidorna 39-47 | Manovich, Jerome McGann, Peter Conradi, Martha Nussbaum,
Frans de Waal m.fl.

AXESS

www.axess.se

Postadress: Box 2143, 103 14 Stockholm e-post: redaktionen@axess.se telefon: 08-791 52 50

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap
och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans

Redaktörer: Jenny Björkman, Emil Uddhammar, Erik Wallrup

Researchassistent: Una Gustafsson **Grafisk form:** Lars Andersson

Redigering: Charlotte Arwedsson, Lotta Brandt **Korrektur:** Karin Olsson

Verkställande direktör: Kurt Almqvist **Ekonomiansvarig:** Monica Söderberg **Administrativ controller:** Susann Ronvall

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Sigfrid Leijonhufvud, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Joanna Rose, Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans *ULT press, Västerås*

Starka förändringsvågor håller på att omvandla världen. IT-utvecklingen, globaliseringen och biotekniken har alla en omgestaltande kraft. De politiska utopierna har fallit, men kapitalismens och liberalismens okomplicerade segertåg har kommit av sig. Kombinationen av starka förändringskrafter och en oklar riktning ställer krav på en grundlig diskussion om vår verklighet.

KAY
GLANS

kay.glans@axess.se

Det nya millenniets inledning kännetecknas av en fundamental osäkerhet om vart världen är på väg. Utvecklingstänkandet förefaller diskrediterat både politiskt och kulturellt, de tidigare utopierna har fallit. Ser man bara ett decennium tillbaka är det slående hur många förväntningar som inte har infriats. Det blev ingen triumf för liberalismen, knappast heller för marknadsekonomin såtillvida att dess kostnader i form av socioekonomiska spänningar och grundläggande osäkerhet ständigt blir påtagliga, och inte heller har någon ny världsordning etablerats. I stället kom etniska och religiösa motsättningar upp till ytan.

Historiker och idéhistoriker skulle kanske invända mot påståendet att utvecklingen går mycket snabbare nu än tidigare, men det är ändå svårt att bli kvitt känslan av att ett tempo och en intensitet av ett nytt slag gör sig gällande. IT-revolutionen satte i hög grad sin prägel på det föregående decenniet; allt var kanske inte så nytt som entusiasterna hävdade, men informationsteknologin har förändrat samhälle och kultur i en utsträckning vi knappt hunnit få en uppfattning om. Nu väntar sannolikt ett ännu mer omvälvande förlopp i form av den biotekniska revolutionen, som ger oss hittills oanade möjligheter att förändra världen, och som ställer oss inför en rad ytterst komplicerade val. Vi vet fortfarande ganska litet om de kulturella och politiska reaktioner som kan komma att åtfölja denna utveckling.

Även när det gäller globaliseringen råder det stor osäkerhet. En del påstår att den är en myt, andra ser en gigantisk maktformation ta kontroll över världen. Världen länkas samman alltmer intensivt, som Sunil

Khilnani påpekar i sin essä i detta nummer, men globaliseringen gör inte världen mer homogen; tvärtom tycks skillnaderna på många sätt intensifieras. Globaliseringen förändrar de politiska strukturerna och identiteterna. Den bryter loss regionerna ur nationalstaten och förstärker skillnaderna mellan regioner och befolkningsgrupper. Världens sammanlänkning och fragmentering alstrar också nya former av konflikter. När denna tidskrifts redaktionsråd hade sitt första sammanträde eftermiddagen den 11 september blev vi avbrutna av meddelandet om terrorattacken mot World Trade Center. Våldet gjorde sig påmint som en grundläggande kraft som formar samhällen. Det kan inte uteslutas att vi kommer att leva i ett tillstånd av lågskaligt inbördeskrig, också här i Väst.

Denna kombination av brist på urskiljbar riktning för utvecklingen och närvaron av mycket starka krafter som driver på förändringen är ett grundläggande kännetecken för det nya millenniet. Det kan tyckas paradoxalt att vi bevittnar ett så starkt genomslag för det lättviktiga och nöjesbetonade när vi står inför så många komplicerade frågor. Det är svårt att i detta inte misstänka en form av bortträngning; lättsamheten döljer en djupare liggande dysterhet, ungefär som det mänskliga tillståndet i det individuella psyket maskerar en djupare liggande depression.

I dag genomgår också de fora som tidigare i hög grad varit plattformar för den kritiska diskussionen allvarliga kriser. Morgontidningarna skakas av ekonomiska problem och försöker bemästra dem genom att bli alltmer lika kvällstidningarna, public service-televisionen försöker i sitt utbud alltmer härma de kommersiella kanalerna.

Den tidskrift ni nu håller i handen skall bland annat ses i ljuset av denna mediesituation, men den är också resultatet av att

FORTS SID 4

stiftelser börjat omdefiniera sina roller.

Ax:son Johnsonstiftelsen har valt att prioritera dels humaniora och samhällsvetenskap, dels det som kallas den tredje uppgiften, att sprida forskningsresultat till allmänhet och näringsliv. En tillämpning av detta är att starta ett icke-kommersiellt forum i vilket den akademiska kunskapen kan tas i bruk för att diskutera tidens centrala frågor.

Access betyder att ha tillgång till information, och eftersom hela tidskriftsprojektets idé har varit att skapa tillgång till svensk och utländsk diskussion har det varit följderiktigt att döpa tidskriften till *Axess*. Den bygger på en nära relation till den akademiska världen, men den är ingen tidskrift i vilken man på ett sedvanligt sätt redovisar sina projekt. Tidskriften kan ta egna initiativ och sända ut artikeluppslag till den akademiska världen. Den vill förena akademisk och publicistisk kultur och skapa ett forum i vilket forskning inom humaniora och samhällsvetenskap och en bredare publik kan mötas.

Jag betonar detta med möte, för *Axess* är inte en populärvetenskaplig tidskrift i den meningen att den har ett undervisande tonfall och försöker förenkla. *Axess* signum, även om det förekommer artiklar av vitt skilda slag, är essän, en form som dels ställer stilistiska krav av annat slag än den traditionella akademiska rapporten, dels karaktäriseras av sin friare och mer prövande hållning. Essä betyder ju ursprungligen försök och denna öppna form speglar också tidskriftens grundläggande hållning – öppenhet för olika perspektiv och positioner, resonering mer än fastslående. *Axess* är en profilerad tidskrift såtillvida att den eftertryckligt vill stå för hög kvalitet, men inte i den bemärkelsen att den formulerat en position och nu inriktar sig på att förkunna den.

Här föreligger den alltså, *Axess*, ett mångfacetterat instrument för samtidsanalys, för att granska samhället och kulturen och alla påståenden om dem. Vi har inspirerats av en del internationella publikationer, som *The New York Review of Books* och *The Times Literary Supplement*, men samtidigt försökt att skapa något originellt. Jag är övertygad om att *Axess* som helhet representerar något nytt i den svenska offentligheten, inte minst genom sin form, den skurna tabloiden, som är lätt att ta under armen men ändå kan ha avsevärd tyngd, och genom sin ambition att skapa en mötesplats för den akademiska världen och en bredare publik. Inom ramen för att vara en textinriktad publikation har tidskriften velat visa att den också är formmedveten.

Under rubriken Pro/Kontra låter vi företrädare för polariserade uppfattningar debattera en fråga i flera omgångar. Avsikten med att publicera flera replikskiften i en

sekvens är bland annat att skapa bättre debattvillkor än de som råder i dagspress. Där publiceras replikskiften med tidsmässiga mellanrum och ofta i olika organ, och det är svårt för läsarna att få en överblick och bedöma hur relevanta repliksvaren egentligen är. Vi tror att Pro/Kontra kan bli mycket instruktiv på denna punkt.

Temasektionerna är en central komponent i *Axess*. I dem låter vi ett antal perspektiv på en central fråga följa på varandra för att skapa många facetter och en djupdimension. I vårt första nummer handlar det om globalisering, ett tema som väcker starka känslor och som brukar ge upphov till ganska förutsägbara debatter. Vi har valt att låta ett icke-västligt perspektiv dominera temasektionen genom att publicera artiklar skrivna för *Axess* av indiern Sunil Khilnani och peruanen Hernando de Soto, samt att följa upp dem med en intervju med den indiske Nobelpristagaren i ekonomi, Amartya Sen. Den stora intervjun, som kommer att finnas i varje nummer, kan vara en del av temablocket, men kan också vara fristående.

Under rubriken Tradition ämnar vi presentera äldre tänkare som kommit i skymundan, men som är värda att uppmärksammas. Denna sektion ingår i en generell strategi att ställa det gamla mot det nya för att på så sätt göra det lättare att ta ställning till vad som faktiskt är nytt.

Frizonen är anlagd som en motvikt till temasektionen med dess starka fokus. Under den rubriken publicerar vi essäer, kommentarer och reportage med högst varierande teman.

Recensionsavdelningen slutligen är huvudsakligen inriktad på utländsk facklitteratur och vill underlätta för en svensk publik att orientera sig i den internationella utgivningen. Vi kommer framöver även att recensera ett urval svenska fackböcker. Ny skönlitteratur, film och andra konstater kommer däremot att tas upp i essäform.

Axess är inte en kommersiell publikation och innehåller därför inga annonser.

Välkommen till *Axess*!

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Kunskapsmäklare en guldgruva på nätet

LÄNK TIPS. En webbsida som huvudsakligen är av intresse inte för vad som står på den, utan för alla länkar, är *Arts & Letters Daily*. Den kallar sig "an updated report of news and reviews", och här finner man en rad länkar till artiklar skrivna av bland andra Bernhard Lewis om islams stora problem i dag, Norman Podhoretz, som behandlar det fjärde världskriget, vilket han hävdar att vi är mitt uppe i, och Isaiah Berlin som i en klassisk artikel från 1951 går till storms mot Hegel och Marx.

Här finns också länkar till artiklar om hur det varit att arbeta för CIA och KGB, samt en intervju med Norman Mailer, i vilken denne säger att USA har gått för långt i patriotism efter den 11 september.

Kort sagt är det en veritabel guldgruva av information. Enligt sidhuvudet omfattar den allt från "philosophy, aesthetics, literature, language, ideas, criticism, culture, history, music and art", till mer jordnära, men för akademikern knappast mindre intressanta teman som "trends, breakthroughs, disputes and gossip."

Spridningen på material är stor, men en gemensam nämnare är att man både länkar till de senaste och tyngsta artiklarna och till underhållande och syrliga texter. I den senare genren återfinns till exempel följande ingresser: "Bored of the Rings? In small doses, Tolkien's style has a timeless dignity, simplicity and even eloquence. At length, it palls. It is as if he were writing in a dead language." Webbadressen är www.aldaily.com. RED.

Hjärntapp kanske bara en myt

BRAIN GAIN? Utvandringen av högutbildad arbetskraft från Sydostasien till områden som Silicon Valley har mött kritik från två håll. Dels har man sagt att invandrare tar jobben från amerikaner. Dels har de länder som exporterat arbetskraften hävdats att den egna utvecklingen hämmas. I *Brookings Reviews* vinternummer – se www.brookings.org – ger AnnaLee Saxenian, professor i regionplanering vid Berkeley, en ny bild av fenomenet.

I själva verket startar många högutbildade invandrare egna företag som ger fler jobb åt amerikaner. Tillväxten i Sydostasien har dessutom fått till följd att kvalificerad arbetskraft flyttar tillbaka och på så sätt medverkar till utvecklingen. Också de som stannar kvar bidrar genom att fungera som länkar mellan företag där och i USA. RED.

Bara böcker som säljer ges ut

Vill du bli författare? Börja då inte med att skriva, utan ta dig in på tv. Fenomenet finns redan som film, *Känd från tv*. Vill du köpa en god bok? Gå då till antikariat.

En dag för femtio år sedan passerade Bertil Malmberg ett stockholmskt bokhandelsfönster, och blev vittne till följande uppdukning: Ett jätteporträtt av Vilhelm Moberg, flankerat av röda rosor och en driva exemplar av det senaste dragplåstret, det torde ha varit *Invandrarna*.

Moberg var årets storsäljare, men det låg ingen yrkesavund i den lågsäljande Malmbergs reaktion. Det var skyltningens estetik som berörde honom – särskilt rosorna gjorde ett kvalmigt och inställsamt intryck på den lyhörde lyrikern, som menade att växtriket rymmer mer kongeniala Mobergattribut, som kardborren.

För oss kostar det på att leva sig in i denna indignation. Jämfört med de kommersiella åtbörder och knep som ackompanjerar dagens bästsäljare och deras upphovsmän gör Mobergreklamen ett närmast diskret intryck. För Malmberg och dem som kunde erinra sig sekelskiftets boklådor var emellertid bokreklam per se en vulgaritet och påflugenhet. Att basunera ut böcker med skrän lånade från efemära konsumtionsvarumärken, att hugga någon i kragen för att kursa en bok, det skar sig mot en sensibilitet som inte längre går att rekonstruera.

Konservatism var det inte, och inte sentimentalitet – bristen på sentimentalitet var väl det som mest bidrog till Malmbergs demoni. Men han ansåg att den som säljer böcker på det receptet har missat en poäng, och drog sig till minnes gamla dagars bokhandlare: "Vad de ville ge var en bild av litteraturen ... utan något sneglande åt simplare retelser, suggestioner, upplagesiffror och annan otuktighet ... de hade bara att ta hänsyn till en lätt definierbar kundkrets av likartat bildade personer, men med individuella tycken, människor som skulle ha ryggt tillbaka för varje påträngande övertalning som för ett anslag mot deras integritet."

Intill dåtidens levande klassiker, Levertin, Strindberg och Heidenstam, hade också det nyaste och mest exklusiva sin givna plats: Ekelunds *Elegier*, Lidmans *Primavera* och Österlings *Preludier* och vad deras säljande förmåga angår, så betydde den ingenting i sammanhanget.

Hur var detta möjligt? De ekonomiska förutsättningarna var ju ändå desamma som nu, bokhandlare var hänvisade till att sälja böcker. Men de hade en publik vars inköp inte leddes på avvägar av en nyck, ett delikat omslag eller lockropet "känd från tv!"

Vi har hunnit ett gott stycke nedför denna förtäpelsens väg. I min barndom hade de flesta nya oinbundna böcker gråa eller gulvita pappersomslag, med titeln i diskret rött eller svart typsnitt; en stram och flärdfri grafik, som på en gravvård. Också den mest rafflande lyriska modernism avstod från knalleffekter i fråga om exteriören. Numera är ett västeuropeiskt bokhandelsfönster publikknipande som ett konditori och de sprakande färgerna vädjar till en uppsjö icke-litterä-

Johan Rheborg som Alexander i *Känd från tv*.

Foto: Fredrik Hjerling © AB Svensk Filmindustri

ra impulser och böjelser. Allt färre av de rökelseomvärvda författarnamnen är litterära yrkesmän, allt fler är celebriteter som förvärvat sin ryktbarhet i andra fack. Kanske är vi inte lika illa därän som i Spanien, där tv:s fotbollssorakel har lättare att få diktsamlingar utgivna än lyrikerna av blodet, och där tidningarnas kultursidor vägrar publicera alster av ickekändisar. Men isen är bruten också hos oss. Intervjuer med en gästande rockgrupp är numera förstasidesstoff för morgontid-

ningarnas kulturbilagor medan till exempel dödsrunor över oersättliga diktare som Werner Aspenström och Hans Granlid placeras i fonden. (Göran Tunström, vars litterära förtjänster är oomtvistade, hade frikostigt bjudit på sig själv i bildmedierna och hamnade vid sin död överst på bägge de gula löpsedlarna – "Så minns vi Göran Tunström!"). De skribenter vars konst eller leverne inte ägnar sig för estraden, som inte deltar i världsförbättrarbräket, de skygga, de som inte "känner någon", är på väg att straffas ut från kulturlivet – och med dem säkerligen den största begåvningsreserven.

I dag ges ytterst få böcker ut som inte bedöms ha en chans att sälja. Ett par förlag är undantag, men också de måste ha några storsäljare för att finansiera sin filantropi. Det finns dock en kvarvarande bokmarknad där fåfänglighet och lönsamhetskalkyler inte styr utbudet och där den enskilda smaken tillåts botanisera ostört. Det är antikariatet. Denna civiliserade affärsform har fått en andra vår genom en välsignad elektronisk inrättning, Antiquarian Books in Scandinavia, där hittills 72 antikariat erbjuder 471 000 titlar.

Inköpen distribueras via posten, men man kan också använda sökmaskinen för att inventera hemortens antikariat och spara portot vid nästa promenad. Risktagandet är betydligt mindre än vid inköp av nya alster: Det är en frestelse att lägga en timlön på ett verk som redan trotsat tiden, hellre än en dagslön på en okänd nyhet. Adressen www.antikariat.net är genom sitt säsongresistent, icke-populistiska utbud på ett helt annat sätt än ordinära bokhandlare en fantasins flygande koffert, som sätter en i förbindelse med tider och platser bortom horisonerna. Jag sökte nyligen svenska reseskildringar från det osmanska väldet på sultan Abdülhamits tid, och fick fyra kostbara men överkomliga napp.

Vi skall nog inte göra oss alltför stora förhoppningar: prognosen för de sköna konsterna och den skeptiska upplysningskulturen – humanismen – är mörk. Men vem uthärdar utan hoppet om en ny vår bortom denna istid av förakt från myndigheter, avgudadyrkan och tarvliga new age-ideologier? Tills vidare får vi vara tacksamma att antikariatet och de bryskt budgeterade biblioteken håller vakt i den alltmer värnlösa "fin-kulturen" – vilket självstympande förakt, vilken talibansk enfald, röjer sig inte i denna term!

NATHAN SHACHAR

Miljöoptimist utskälld av miljörörelsen

DANSK I SKOTTGLUGGEN.

Den internationella miljölobbyn befinner sig på krigsstigen. De mest kända namnen samlar sig till ursinniga fördömanden i tidskrifter som *Nature* och *Scientific American*. I skottgluggen står den här gången inte George W Bush eller någon företrädare för en förorenande industrinäring. Nej, föremål för denna storm av vrede är Bjørn Lomborg, en ung dansk statistiker och miljövän, före detta medlem av Greenpeace. Hans försyndelse är boken *Världens verkliga tillstånd*, 2001, som utkom på engelska i höstas, en försäljningsuccé som har blivit synnerligen uppmärksammas världen över. Vad författaren gör är att granska den faktiska grunden för de larmrapporter om miljön som ständigt förs fram i syfte att skapa opinion för omfattande åtgärds paket av olika slag. Ni vet hur det brukar låta: de naturliga resurserna håller på att försvinna på grund av vårt konsumerande på en ohållbart hög nivå, befolkningsökningen kommer att leda till en lång räkka hungerkatastrofer, otaliga djur och växter lever under akut utrotningshot, föroreningar försämrar luft och vatten, med mera.

Lomborg har försökt bilda sig en egen uppfattning om hur det egentligen står till med vår miljö genom att sammanställa tillgängliga data på området och sedan jämföra med det han kallar miljörelsens "litanian". Resultatet är en betydligt ljusare bild än den gängse: på de allra flesta områden kan han konstatera att saker och ting inte alls stadigt förvärras,

Mot en ljusare framtid?

Om man får tro Bjørn Lomborgs teser är miljöhoten kraftigt överdrivna.

Foto: Frederic J Brown/Pressens Bild

visso hotade men hoten är konsekvent uppförstora- de; ekonomisk tillväxt innebär att föroreningar minskar. Och så vidare.

Hotbilden är, om Lomborg har läst sina siffror rätt, systematiskt överdriven, och logiken bakom detta är inte svår att förstå. Precis som det i Nordirland finns människor vars makt och status direkt sammanhänger med att den väpnade konflikten hålls levande, finns det många forskare vars karriärer skulle vara åtskilligt mindre glansfulla om miljöhoten inte konstant framställdes som överhängande och dödliga. Följaktligen ägnar *Scientific American* inte mindre än elva sidor i sitt januarinummer åt hätska angrepp på Lomborg. Intrycket blir litet märkligt: å ena sidan sägs han ideligen vara så okunnig och obero- tydlig, å andra sidan dessa kanonader med tyngsta artilleriet. Och när den angripne på sin egen hemsida (www.lomborg.org) ville gå i svaromål, hotade tidskriften med stämning om han citerade ur de kritiska artiklarna. Nog får man intryck av att någon- ting inte riktigt stämmer. JAN SÖDERQVIST

Ekonomiska kontakter gör Irland globalt

GLOBALISERINGSINDEX. Ett ord på allas läppar är globalisering – men vad är det?

Förra året publicerade tidskriften *Foreign Policy* ett index, som man arbetat fram i samarbete med konsultfirman A T Kearney. Man menar att detta index kan användas av både anhängare och kritiker av globalisering. Enligt indexet är globalisering summan av personliga förbindelser över gränserna, teknologisk utveckling, ekonomisk integration och internationellt politiskt engagemang.

Förra året toppade Singapore, i år är Irland mest globaliserat. Sverige befinner sig på femte plats. Singapore, Schweiz och Irland har höga värden för personliga kontakter, men Irland segrar i klassen ekonomisk integration. USA har å andra sidan en särställning vad gäller teknologi, sedan är det ett hopp ned till Oceanien, Skandinavien och övriga Europa.

Mer om detta på www.foreign-policy.com och www.atkearney.com.

RED.

Henry Kissinger mest intellektuell

UTROTNISSHOTAD ART. Nu för tiden ska man göra listor av allting och den senaste i raden är en lista över Amerikas mest intellektuella. Bakom listan står Richard A Posner, domare vid Amerikas appellationsdomstol, som i sin senaste bok *Public Intellectuals: A Study of Decline* (2001) listat de 500 mest intellektuella.

Som man kunde gissa har listan inte tagits emot med öppna armar av de amerikanska kritikerna. Både de som är med på listan och de som inte är det kritiserar såväl listan som boken. Inte heller Posners beräkningar av hur många av de listade intellektuella som är döda, kvinnor, svarta eller judar har vunnit kritikernas gillande.

Mest intellektuell – enligt Posner som i sin huvudlista räknat antalet omnämning i medier – är Henry Kissinger, och på andra respektive tredje plats befinner sig Daniel Patrick Moynihan och George Will. Varken Edward Said eller Amartya Sen når topphundraplaceringar. Det gör däremot Salman Rushdie (9), C S Lewis (31) och Noam Chomsky (91).

Posner konstaterar även att 32 procent av de mest intellektuella är döda, att 36 procent är judar samt att hälften är akademiker.

Det senare är enligt Posner ett problem. Han har nämligen inte bara listat de intellektuella, utan driver även en tes: de verkligt intellektuella håller på att försvinna från det offentliga samtalet.

I stället för de traditionellt intellektuella har skolade akademiker tagit plats på scen och trots sin specialisering uttalar de sig om nästan vad som helst. De lurar därmed inte bara offentligheten med sina titlar.

Posner anser dessutom att de sällan eller aldrig riskerar något med sina uttalanden, eftersom de alltid kan återvända till den trygga akademiska världen. De behöver, menar han, därmed inte stå för vad de säger.

Posner själv tycks dock enligt egen utsago inte tillhöra den skaran, trots att även han uttalat sig om mer än juridiska frågor. Detta gör han dessutom enligt sin egen lista ganska bra. Posner kvalar in på 70:e plats. RED.

Rätten att inte födas fastställd i domstol

PERRUCHE. I Frankrike har den så kallade Perruche-affären blåst liv i diskussionen om rätten att inte födas och om samhällets syn på mänskligt liv.

Affären tog sin början november 2000, när franska Högsta domstolen beslutade att den handikappade pojken Nicolas Perruche med stöd av civilrätten hade rätt till skadestånd, eftersom hans mor på grund av en läkarmiss aldrig fick välja abort.

Domstolens beslut utlöste ett ramaskri. Handikapporganisationer såg i domslutet ett förakt för funktionshindrade. Läkare framhöll det vansinniga i att de skulle stå ansvariga för vad ingen annan än naturen orsakat. Jurister höll med och menade att domen dessutom gjorde gällande en absurd "rätt att inte födas", och hade en arvshygienisk innebörd som var kränkande. Medierna instämde i huvudsak och kallade domslutet för människofientligt. Denna inställning har också speglats hos den allmänna opinionen. I januari utlyste gynekologer och förlösningsläkare en strejk i protest mot domen.

Den 7 februari beslutade så en parlamentarisk kommitté att anta en lag som vänder sig mot domslutet och fastslår att ingen kan åberopa det tillstånd i vilket man blivit född, som skada. Men upprörda kritiker menar att lagen är alldeles för vag.

I en alldeles nyutkommen bok *Du droit de ne pas naître* (Om rätten att inte födas) granskar samhällsvetarna Olivier Cayla och Yan Thomas kritiskt den långdragna debatten. Det mest förvånande med Perruche-affären, menar de, är egentligen inte domslutet i sig, utan att det framställts som en juridisk, social och etisk skandal utan motsvarighet.

De som odelat tar avstånd från domslutet tar också avstånd från modernitet, demokrati och mänskliga rättigheter. Kritikerna förespråkar ett slags naturrättstänkande, som går tvärsamt gällande lagstiftning, hävdar författarna. Budskapet till barnet blir att handikappet är ohjälpligt – man förnekar den handikappade rätten att klaga och uppmuntrar till tyst underkastelse.

Yan Thomas riktar skarp kritik mot föreställningen att prejudikatet skulle uttrycka en "rätt att inte födas". Domslutet innebär att det barn som kommit till världen har rätt att få ersättning för sitt handikapp – inte ersättning för att han eller hon har blivit född. Han anser att man måste skilja på den juridiska och den faktiska personen.

Polemiken kring familjen Perruches sak lär inte ebba ut på länge.

LISA IRENIUS

USA skärper tonläget gentemot Nato

ÄNNU EN DEBATT om USA:s roll i världen är under uppsegling, och det är inte den gamla vanliga för/emotdispyten. Snarare utgår den från de faktorer som blottlagts genom Afghanistankriget, där det teknologiska och numerära militära avståndet mellan USA och Europa klargjorts. När den forna brittiska kolonin nu axlar manteln som världsledande supermakt, och dessutom aviserar en fjortonprocentig ökning av försvarsanslagen, verkar det såväl ekonomiskt som politiskt realistiskt för Europa att hänga med. Nato riskerar att marginaliseras och gamla doktriner hänger i luften. I *Der Spiegel* konstaterar den brittiske historikern Paul Kennedy att en nation som ensam står för 30 procent av världens ekonomiska produktion och 37 procent av de militära utgifterna kommer att spela en dominerande roll i världen under en avsevärd tid framöver. Europeiska bedömare är emellertid oeniga om välsignelsen i detta.

I brittiska *Economist* citeras en tidigare kollega till USA:s allt mer inflytelserike vice försvarsminister Paul Wolfowitz. På den säkerhetspolitiska konferensen i München i början av februari framhöll Wolfowitz att Amerika inte kommer att tveka att ta till "föregripande" åtgärder i kriget mot terrorismen. "Det enda försvaret mot

terrorismen är att ta kriget till fienden", konstaterade han, och underströk att "de länder som tolererar terrorismen och vägrar att agera måste vara beredda att ta konsekvenserna". Det starkaste stödet på konferensen fick Wolfowitz från Sergej Ivanov, den ryske försvarsministern, och ledande delegater från Indien och Kina. Dessa delegater tyckte alla att terrorismen mot just deras land var en synnerligen angelägen fråga.

EU:s utrikeskommissionär Chris Patten, som bedyrar att han inte har "ett uns anti-amerikanism i kroppen", hävdar att det finns en växande klyfta mellan Europas uppfattning – att det är lika väsentligt att komma åt orsakerna till terrorismen som att bekämpa den – och USA:s politik som han menar främst är inställd på att "utrota terrorismens symptom". I *Le Monde* varnar Nicolas Bavezez under rubriken "Håller amerikanerna på att bli galna?" för att låta Förenta staterna utveckla ett simplistiskt korstågstänkande som han jämför med marxismen. I det upphetsade tonläget riskerar vi å ena sidan att underskatta de faktiska hoten från terrorismen, å den andra att skapa uppdiktade faror. Medan USA för krig på den internationella arenan, tycks Europas roll ha reducerats till att kratta manegen.

EMIL UDDHAMMAR

Vår tids profeter

FORSKARE. Naturvetare är vår tids profeter, menar Margaret Wertheim i *Los Angeles Times*, och förundras över hur Stephen Hawkings böcker, trots sin komplexitet, kan säljas i miljonupplagor. Hawking har blivit en stjärna med samma status som Marilyn och Elvis. Och liksom de har han sitt eget attribut – rullstolen – som kvalificerar till medverkan i serier som *Star Trek* och *Simpson*. RED.

Florence av Arabien skriver historia

SPRÅKGRODOR. Det är inte bara journalister som gör sig skyldiga till språkgrador. Det gör också akademiker. En amerikansk professor har samlat sina studenters misstag och tillkortakommanden och publicerat dem i *Washington Post*. Skulle du lita på en akademiker som påstod att Joan of Arc (Jeanne d'Arc) var Noaks fru, eller att Florence av Arabien skrev Arabiens historia?

Det är inte bara amerikanska studenter som gör misstag. Vid en svensk institution undrade man länge varför flera studenter i sina tentor hävdade att estniska medborgare enligt grundlagen hade särskilda rättigheter i Sverige. Orsaken visade sig till slut vara en felskriven overhead där etnisk av misstag blivit estnisk. RED.

Big Mac effektivare än bomber

CIVILIZATION III. Religion är folkets opium, sade Marx, och samma sak antyds i datorspelet Civilization, som nyligen kom i sin tredje upplaga. Syftet med spelet är enkelt: som ledare för en civilisation ska man se till att utvecklingen går vidare. Civilization tycks således befördra en modern syn på utveckling och tillväxt, där uppfinning läggs på uppfinning, kunskap till kunskap och detta tillsammans leder framåt.

Detta är emellertid inte hela sanningen. Utvecklingens pris är överbefolkning och städer som bokstavligen inte går att hålla rena – såvida man inte lyckas skapa ett modernt underverk som kan hjälpa till att sanera miljön. Och inte sällan är det krig som leder framåt, även om krigföringen i den tredje upplagan måste kombineras med andra strategier för att vara effektiv. De mer fredliga varianterna att nå världsherraväldet har dock utvecklats – möjligen till följd av den kritik spelet fått tidigare.

Man kan vinna genom att skapa ett fiktivt FN och väljas till dess sekreterare. Man kan också satsa på handel för att nå makten. Det behöver emellertid inte betyda att man har helt fredliga avsikter eftersom man kan föra regelrätta handelskrig.

Mest intressant i Civilization III, inte minst med tanke på debatterna om globalisering, är dock möjligheten att satsa på kultur i syfte att nå världsherraväldet.

Den som anses ha den mest dominerande kulturen kan helt utan strid behärska andra folk och civilisationer. Kulturell påverkan kan ofta vara effektivare än krig, eftersom den får motståndarnas medborgare att frivilligt byta sida. I en snarast kulturimperialistisk anda har globaliseringen sålunda blåst in även över datorns halvfiktiva civilisationer.

Civilisering innebär, något hårdtagat, även i Civilization III viljan till makt och viljan att nå världsherraväldet och trots de ökade möjligheterna att uppnå det på fredlig väg ger spelet inte en särskilt positiv syn på världen.

Utvecklingen går visserligen framåt, men detta tycks i bästa fall innebära likriktning och i sämsta att jorden förstörs och går under.

JENNY BJÖRKMAN

Arvsstrid efter Bourdieu

HYLLAD SOCIOLOG. Efter den franske sociologen Pierre Bourdieus död har många intellektuella i Frankrike uttryckt oro för hur hans arv förvaltas. Redan det sätt på vilket franska medier porträtterade Bourdieu efter hans död kändes fel, menar författarinnan Annie Ernaux i *Le Monde*. Det var en distanserad hyllning som blottade ett gap mellan den officiella diskursen och den sorg som upplevdes av dem vars världsbild förändrats sedan de upptäckte Bourdieu. För Ernaux har hans verk snarast haft samma effekt som Simone de Beauvoirs *Det andra könet*.

Andra utmålar Bourdieus självutnämnda uttolkare som det största hotet mot hans idéer. I en artikel i *Libération* vänder sig Jean-Pierre Le Goff mot Bourdieus "militanta arvtagare", som ser allt som maktförhållanden och genomsyrat av symboliskt våld. Professor Jacques Bouveresse, Collège de France, förfasar sig dock över hur andra tagit avstånd från Bourdieu med argumentet att de "tror på frihet". De som söker kunskap måste ta konsekvenserna av detta. Annars ekar alla hyllningar av Bourdieus "kamp mot misären i världen" pinsamt tomma. RED.

Tysklands kulturella Kennedy i familjedrama

THOMAS MANN. Lagom till jul drabbades Tyskland av Mannfeber: Heinrich Breloers dramadokumentär *Die Manns* visades i tysk tv. I boklådorna visade borden allt vad en bokhandlare numera måste ha för att hålla ett komplett sortiment, inte bara böcker alltså, utan också videor, dvd-skivor och kassettböcker. Thomas Mann, som alltid ville hålla läsekretsen på humör, säljer fortfarande.

Men familjen Mann är förstås mer än kommers för Tyskland. Den står på rätt sida om den nazistiska vägbrytaren, men kan ändå berätta om landets trauman och dilemman. Thomas Manns konservatism under första världskriget gör nationalismen fattbar utan att passera gränsen till extremism. Han gifte sig med en judinna, den starka Katja. Några av barnen gick under av droger och tydde sig lika gärna till det motsatta som det egna könet (sådana barn, sådan far, om än bara i tanken). Precis som Kennedys inom den amerikanska politiken var Manns inom kulturen Tysklands ledande klan.

Som dramadokumentär blandar serien autentiska bilder med nyinspelade, ofta kommenterade av det enda barn till Thomas Mann som under inspelningen fortfarande var i livet – yngsta dottern Elisabeth som gick bort för en kort tid sedan. Bakom serien finns ett minutiöst återskapande av gamla miljöer: Münchenhuset har man genom fotografier och vittnesbörd återskapat ända ned till den stora björn som stod i entrén. Bilder och filmer ligger också till grund för Armin Mueller-Stahls porträtt av Thomas Mann: hans mimik är ständigt densamma med sammanpressade läppar, förmodligen helt korrekt eftersom Thomas Mann på alla bilder ser till att hålla en pose – han spelar bilden av sig själv.

Just denna självinscenering tillhör det centrala i serien. Medan barnen Mann i sina böcker ofta var öppet självbiografiska lät Thomas sina erfarenheter transformeras från dagböckerna in i romanerna. Litar man till tv-serien arrangerade han sitt liv så att han skulle kunna ha litterär nytta av det. I Sverige är det Ingmar Bergmans familj som är böningsmönstret, i Tysklands "die Manns".

Det vore inte dumt att en svensk julhelg få ta del av ett kulturutbyte.

RED.

Thomas Mann
På rätt sida, trots allt.

Nyligen förordade både Vetenskapsrådet och regeringen terapeutisk kloning. Trots att kloning innebär en stor förskjutning av svensk praxis har den offentliga debatten uteblivit. Johan Tralau anser att tekniken står i strid med principen om alla människors rätt till liv.

Kloning gör det mänskliga till ting

JOHAN TRALAU:

Vetenskapsrådet har beslutat att förordade "terapeutisk" kloning. Regeringen har valt att gå på samma linje. Bland företrädare för riksdagspartierna tycks mycket få ifrågasätta tanken att embryon skall få kasseras för forskningssyften, och många förefaller även acceptera kloning och därmed framställning av embryon för forskningssyften. Därmed tycks vägen ligga öppen för en hantering som använder människoliv som material för andra människors hälsa. Visserligen skulle ett riksdagsbeslut kräva att Sverige frångår Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna och dess ställningstaganden i bioetiska frågor – men ett riksdagsbeslut är suveränt och kan därför inte överprövas.

Nu finns det dock mycket starka skäl till att avvisa förslaget om att tillåta "terapeutisk" eller annan kloning. Här är det främst två etiska problem som är aktuella, och som är relevanta på olika sätt för olika sorters kloning.

Mot "reproduktiv" kloning, det vill säga framställning av människoliv som tillåts utvecklas som embryo och foster för att slutligen bli en vuxen människa, finns en mycket utbredd ovilja, och mot sådan har ett flertal argument framförts. Framför allt har det gällt riskerna för klonen själv: så kan man förmoda att människokloner liksom djurkloner i hög grad kommer att lida av kroppsliga defekter. Men det vanligaste argumentet har gällt klonens identitet och psykiska hälsa, då det finns starka skäl att förmoda att fullkomlig genetisk identitet med en annan, äldre människa eller "förälder" kan leda till identitetsstörningar. Att tillägna sig en identitet handlar i hög grad om att förhålla sig till sitt biologiska ursprung – och det är just därför som adopterade eller barn som har förlorat sina föräldrar naturligt visar ett stort intresse för sina biologiska föräldrar. Den psykiska risken med att skapas som genetisk kopia av en äldre människa är alltså ett argument även om man kunde övervinna de tekniska svårigheterna vid kloning.

I fallet med "terapeutisk" kloning rör det sig däremot inte om respekt för en annan människas hälsa och självaktning, utan om respekt för något så grundläggande som hennes rätt till liv. Man framställer ett mänskligt liv för att använda det som ett medel för en annan människas hälsa. Nu finns dock en ganska utbredd principiell samstämmighet om en fundamental etisk princip: att alla människor har rätt till liv, och att människor inte bör reduceras till medel för andra personer. Detta gäller rimligen även i det fall då den andra personen är genetiskt identisk med en själv. Problemet ligger här i tillämpningen, nämligen i frågan om när mänskligt liv är just en människa, och därför skall tillerkännas människovärdighet. Få accepterar tanken att man dödar en vuxen människa för att ge hennes organ till behovande. När det gäller embryon och foster finns det dock på vissa håll en moralisk fördom som går ut på att det ofödda människolivet har "mindre" människovärdighet.

KONTRA

TERAPEUTISK KLONING

Johan Tralau
Statsvetare

Terapeutisk kloning innebär att man betraktar och behandlar det ofödda människolivet som ett ting.

Men det finns inte några starka skäl att vare sig föreställa sig att människovärdighet kan vara "mer" eller "mindre", eller att det ofödda livet skiljer sig på ett moraliskt relevant sätt som kunde rättfärdiga att embryot fränkänns rätt till liv.

Det vanligaste argumentet för en sådan avgränsning är att embryot inte tänks vara överlevnadsdugligt – men även om man accepterar den märkliga tanken att möjligheten att överleva utanför de egna naturliga livsbetingelserna skulle avgöra rätten till liv, kvarstår det besvärande faktum att detta även gäller spädbarn och utvecklingsstörda. En senare gräns för människoblivande än befruktningsögonblicket förefaller alltså vara godtycklig eller få orimliga konsekvenser. Vill man överhuvudtaget hålla fast vid alla människors principiellt lika rätt till liv, måste man i konsekvensens namn även tillerkänna embryon denna rätt.

Den "terapeutiska" kloningen bryter mot denna rätt på samma sätt som andra tekniker som inbegriper kassering av ofött mänskligt liv, som exempelvis embryonal stamcells forskning eller embryoselektion. Därför är den heller inte etiskt acceptabel: frågan om den enskilda människans rätt till liv är överordnad frågan om den eventuella nytta som kan komma ur ett sådant övergrepp. På förnuftsgrunder kan vi inte acceptera ett sådant förhållningssätt vare sig vad gäller embryon eller vuxna människor. "Terapeutisk" kloning innebär att man betraktar och behandlar det ofödda människolivet som ett ting. Terapeutiskt är ingreppet eventuellt för någon annan människa: klonens liv utsläcks.

TORBJÖRN TÄNNISJÖ:

Ingen vet om terapeutisk kloning är en framkomlig väg. Men detta kan inte uteslutas. I lyckligaste fall kan den göra det möjligt att "odla fram" vävnad och organ för transplantationsändamål. Dessa organ skulle vara perfekt genetiskt anpassade till mottagaren. Inga avstöttningsproblem skulle befaras. Visst framstår en sådan möjlighet som värd att undersöka. Och det är vad såväl Vetenskapsrådet som vissa ministrar har tyckt (medan Statens medicinsk-etiska råd av praktiska skäl valt en mer avvaktande hållning). Få tycks också anse att terapeutisk kloning reser några principiella etiska problem. Samtidigt skulle medicinska genombrott av det slag jag skisserat eliminera många svåra etiska dilemman. I dag råder knapphet på organ för transplantation. Denna knapphet kommer att växa i framtiden. Sjukvården/samhället tvingas välja vem som ska få de livsviktiga organen och vilka som inte ska få dem. Det är inga enkla val. Och vägen mot privatiseringar inom vården tycks redan utstakad. Kanske dröjer det inte länge förrän marknaden får ta hand om fördelningen av organen. Den som har råd kan i så fall köpa sig förlängt liv. Det är inte smakligt. Visst vore det skönt att slippa en sådan utveckling. Men Johan Tralau säger nej. Hur resonerar han?

Terapeutisk kloning "innebär att man framställer ett mänskligt liv för att använda det som ett medel för en annan människas hälsa", konstaterar han helt riktigt. Vad han syftar på är att man vid terapeutisk kloning utgår från en äggcell som förses med en somatisk cellkärna. Man sätter därpå i gång en naturlig delningsprocess, där äggcellen "luras" att tro att den är befruktad på vanligt vis. Syftet är inte att driva utvecklingen fram till en vuxen mänsklig individ (som det är vid reproduktiv kloning). I stället gäller det att ta vara på olika cellinjer, som utvinns från sådana konstruerade embryon. Men det är riktigt att säga att utgångsmaterialet är mänskligt liv (mänskliga organismer). Tralau tar för givet att det är fel att framställa sådana, till och med om man kan rädda liv. Har han rätt?

Hans argumentation är inte glasklar. Han hänvisar till en rättighetsbaserad etik. Alla människor har rätt till liv, skriver han. Men har embryon rätt till liv? Knappast någon rättighetsetiker skulle hålla med. Det vanliga inom den traditionen är att man anser att bara moraliska subjekt har rätt till liv, det vill säga personer med förmågan att uppfatta sig själva som individer, vilka existerar över tiden, med en förmåga att välja och planera. Embryon är inte i närheten av att motsvara dessa krav. Tralaus hänvisning till rättighetsidéen är ogenomtänkt. Han resonerar ju snarare som en god katolik, vilken hävdar att människolivet är heligt. Ätminstone det oskyldiga mänskliga livet är, enligt denna lära, heligt. Det brukar numera också sägas att denna livets helgd uppträder vid "befruktningsögonblicket".

Tralau hänvisar också just till befruktnings-

Inga principiella etiska problem finns i den terapeutiska kloningen, skriver Torbjörn Tännsjö. Genom den kan bristen på organ för transplantation avhjälpas. Dessa eventuella resultat gör att motargumenten väger alltför lätt.

Viktigast är att rädda människoliv

ögonblicket, som en gräns för "människoblivandets". En svårighet han råkar ut för, då han vill driva den linjen, är att de embryon vi talar om inte alls har tillkommit genom befruktning. Här handlar det i stället om kärnöverföring. Men jag vill inte göra något större nummer av detta. Visst är det rimligt att säga att ett terapeutiskt klonat ägg, som börjar dela sig som efter en normal befruktning, är en mänsklig organism. Men är den helig? Får den inte dödas?

Enligt den lära vi nu granskar får det just befruktade ägget inte dödas (kasseras). Att kassera det, eller bruka det som utgångspunkt för odling av vävnad eller organ är lika förkastligt som att mörda någon medmänsklig. Det kan ju låta fint. En sådan respekt för det mänskliga livet! Men denna lära hotar att upphäva sig själv. Inte ens Alf Svensson förmår hålla fast vid den i praktiken. Han godtar numera abort. Men budskapet blir då det omvända: mord är inte värre än abort. Och tyvärr måste vi godta cirka 30 000 aborter om året!

Problemet med den moral Tralau utgår ifrån, då han vill visa att terapeutisk kloning är förkastlig, är att den är orimlig. Jag försöker visa detta i min bok *Du skall understundom dräpa!* Något som gör hans debattposition särskilt svår är dessutom att den är så exklusiv. Men jag är beredd att gå så långt som till att hävda att det faktum att en handfull människor tänker och känner som Tralau är något vi måste väga in i vårt beslut om terapeutisk kloning. Dock, det obehag dessa människor kan erfara inför en verksamhet som denna, måste väga lätt – om verksamheten medför att vi kan rädda människoliv!

JOHAN TRALAU:

Tännsjö menar att mitt försvar för embryots rätt till liv är "ogenomtänkt", då man inom den rättighetsetiska traditionen oftare menar att endast personer som betraktar sig själva som individer har rätt till liv. På vilket sätt detta tänks vara någon form av argument mot min egen position är inte direkt klart. Klart är i alla händelser att en sådan grund för rätt till liv skulle utesluta även små barn, gravt utvecklingsstörda och sovande – om man inte lägger till att det gäller potentiella moraliska subjekt.

För Tännsjö är dock detta inget problem, då han ju menar att en sådan rätt inte finns för vuxna människor heller. Det han inte säger, men som han har utvecklat tidigare, är att det enda moraliskt relevanta kriteriet för honom är om ett ingrepp ökar njutningen i världen. Vilket som helst övergrepp mot en individ kan rättfärdigas om det ökar andras vällust.

Tännsjö diskuterar därför inte alls livets uppkomst: denna tänks inte innebära att en okränkbar mänsklig person uppkommer. Den som håller fast vid föreställningen om att alla människor har rätt till liv kan däremot inte fränkänna embryot denna rätt – och detta oavsett den "nytta" som man kan få om man kasserar det livet. Tännsjöes egna argument mot posi-

PRO

TERAPEUTISK KLONING

Torbjörn
Tännsjö
Professor
i praktisk filosofi

Visst är det rimligt att säga att ett terapeutiskt klonat ägg, som börjar dela sig som efter en normal befruktning, är en mänsklig organism. Men är den helig? Får den inte dödas?

tionen är som bäst oklara. "Och tyvärr", heter det, "måste vi godta cirka 30 000 aborter om året". Varför det? På grund av att det redan sker? Dessutom, heter det, riskerar min egen position "att upphäva sig själv". Det låter mycket intressant. Men på vilket sätt den skulle vara självförgörande klargör inte Tännsjö (om han nu inte menar att förhållandet att Alf Svensson inte tror på embryons rätt till liv skulle diskvalificera läran, vilket vore ett märkligt argument).

Tännsjöes egen motivering – i den bok han nämner – till att man inte bör döda vuxna eller äldre barn för att använda deras organ är att detta eventuellt skulle göra andra människor oroliga, och därför minska vällusten i samhället. Det är en motivering som för det första är principiellt svag, då den bygger på empiriska hypoteser som kan gälla under vissa omständigheter men inte andra, och som för det andra för de flesta på goda grunder framstår som helt orimlig. Övergreppet vore rimligen oacceptabelt oavsett om det skapade förstämning eller inte. Därför blir Tännsjöes hänvisning till konsensus lite lustig. Försöket att framställa min position som passande endast "en god katolik" (vilket jag, för att nu tillfoga en ointressant sakupplösning, inte är) eller "en handfull" håller inte. Vad gäller synen på rätten till liv visar till exempel Sifo:s rapport "Allmänhetens inställning till abort" (1998) att bara 12 procent av de riksrepresentativt valda intervjupersonerna anser att

abort skall vara tillåten av vilka skäl som helst.

Tanken att livet är okränkbar har däremot, som Tännsjö själv har påpekat, ett ganska starkt om än kanske ogenomtänkt stöd i befolkningen. Men statistik avgör inte vad som är rätt eller fel, och därför skulle Tännsjöes hänvisning till en inbillad samstämmighet om rätten att kassera människor för andras hälsas skull vara irrelevant även om den vore riktig. Jag vill inte tro att Tännsjö talar om katolicismen för att dra fram antipapismen som sofistiskt *guilt by association*-knep – trots allt är det länge sedan Sverige var så inskränkt att det fungerade särskilt väl.

Mina invändningar, skriver Tännsjö, väger lätt "om verksamheten medför att vi kan rädda människoliv". Tja, kanske det. Men bara om man struntar i de klonade människoliv som kasseras som material för andras hälsa.

TORBJÖRN TÄNNSJÖ:

Det enda jag känner mig säker på att jag förstått av vad Tralau skriver är att han tycker det är fel att kassera embryon, liksom att framställa embryon för forskningssyfte. Men varför han tycker detta är fel har jag inte förstått. Jag trodde då jag läste hans första inlägg att han ville luta sig mot (den pliktetiska) tanken att allt oskyldigt mänskligt liv är heligt, och att därmed hans hänvisning till den moraliska rättighetstraditionen skedde av misstag. Men det tycks av hans replik som om det är viktigt för honom att hänvisa just till embryots moraliska rätt till liv. Det är och förblir en konstig hänvisning. Rättighetsetiken brukar ses som en tanke om att individer ska garanteras en möjlighet att göra vad de vill med vissa ting, i första hand sig själva, i andra hand kanske egendom av olika slag. Men en encellig organism, konstruerad genom terapeutisk kloning, i begrepp att dela sig för första gången, kan inte utföra några handlingar. Dess handlingsfrihet behöver inget skydd.

Jag drar slutsatsen att Tralau har konstruerat en alldeles egen morallära. Och när han framställer den brukar han visserligen rättighetsbegreppet, men på något okonventionellt sätt. Om han verkligen lyckats okonventionellt sätt. Om en verklig lyckats formulera en ny och original morallära är han förstas att gratulera (själv har jag, trots ett helt livs idogt arbete med dessa frågor, inte lyckats med något liknande), men innan han förklarar närmare vad denna lära går ut på är det svårt att se hur man ska ställa sig till den. Hans konstaterande att befruktade ägg är mänskliga organismer (något han har rätt i) är inte i sig något argument för vare sig det ena eller det andra förhållningssättet.

Det enda vi vet om Tralaus rättighetsetik är i stort sett att den medför att det är fel att konstruera embryon för forskningssyfte, till och med om man därmed kan rädda människoliv, liksom att det är fel att abortera foster och, förstås, att döda barn och vuxna. Jag gissade i min förra replik att han ansåg att allt detta var lika fel. Det är ju vad anhängarna av doktrinen om livets helgd brukar hävda. Men nu är jag osäker

om hur han tänker: Anser han att det är lika förkastligt att kassera ett befruktat eller klonat ägg, som att mörda någon på öppen gata?

Om detta är hans mening håller jag fast vid att den tenderar att upphäva sig själv. Ty om kasserandet av ett embryo är lika allvarligt som mord på öppen gata gäller också att mord på öppen gata inte är värre än kasserandet av ett embryo. Min hänvisning till de 30 000 aborterna om året hörde hemma i det sammanhanget. När Alf Svensson säger att abort är mord, men rent juridiskt ser mellan fingrarna med 30 000 aborter (det vill säga mord) om året, så är det svårt att undgå misstanken att Alf Svensson tar lätt på frågan om mord.

Kanske är Tralau mer konsekvent än Alf Svensson? Kanske är han beredd att förbjuda abort, kanske är han beredd att förbjuda att man vid fertilitetskliniker kasserar ägg som blir över, kanske är han beredd att verka för att sådana ägg som ligger i frysar ska "adopterar" av hugade kvinnor i stället för att förstöras. Kanske är han beredd att hävda, att om någon redan har klonat ett ägg för terapeutiska syften, så bör detta klonade ägg räddas (och vi tvingas godta ett fall av reproduktiv kloning). Men om han anser allt detta så måste han nog medge att hans syn är ganska exklusiv. Och med tanke på att många olika moraliska synsätt, exempelvis det utilitaristiska som jag försvarar liksom det traditionellt rättighetsteoretiska, medger att man får kassera befruktade (eller terapeutiskt klonade) ägg, så måste man nog be honom ge skäl för den egna ståndpunkten.

Vilket är mera bestämt felet med terapeutisk kloning? Man kränker inga rättigheter genom denna verksamhet (i den normala rättighetsetikens mening). Ingen blir lidande på verksamheten, om den sköts med omsorg. Terapeutisk kloning kan rädda oss ur svåra dilemman, som hänger samman med knappheten på organ och vävnad för transplantation.

JOHAN TRALAU:

Tännsjö undviker alltså sakfrågan. Nu säger han att ett pliktetiskt försvar för embryots okränkbarhet inte kan eller bör tala om rätt till liv, eftersom rättighetstanken skulle tillhöra en helt annan tradition. Rimligen borde då rättighetstänkare som John Locke eller Robert Nozick ha fränkänt även småbarn, sovande eller gravt utvecklingsstörda rätt till liv, då dessa inte upplever sig själva som individer. Så är det nu inte. Tännsjöns påstående om att tanken om människolivets okränkbarhet skulle utesluta argumentation för rättigheter stämmer inte heller. Se till exempel Vittorio Hösles uppmärksammade *Moral und Politik* (1997), där det i direkt anslutning till Kant heter att "när man frågar [...] naturrättslärans kontraktsteoretiska grundläggning och erkänner potentialitetsargument kan knappast något tvivel finnas om att också potentiella personer – mänskliga barn, foster, embryo – är rättssubjekt".

Nu kan man motivera min position utifrån ett flertal olika men delvis besläktade argument: människolivet är okränkbar, en människa får inte reduceras till ett medel för en annan människa, embryo är såsom potentiellt självmedvetna också bärare av rättigheter. Det gemensamma i dessa svar är nu att de utgår ifrån att människoliv i princip inte får kränkas.

Denna princip undviker Tännsjö att ta ställning till och försöker i stället att spela ut min position mot praxis. Om människolivet är okränkbar, skall vi då förbjuda abort, sluta masstillverka embryon, förbjuda dödande av redan tillkomna kloner? De saker som Tännsjö framställer som orimliga är dock inte så ovanliga. För inte länge sedan hade vi en betydligt mer restriktiv abortlagstiftning. Och i Tyskland sker

provörösbefruktning utan massbefruktning av ägg som sedan "ändå" skall slängas och därför "måste" få användas av forskare.

Tännsjö frågar om kasserande av embryo är liktydigt med mord. Inte nödvändigtvis. "Mord" är en juridisk term, och det finns en mängd relaterade men lindrigare brott, som "dråp" eller "vållande till annans död". Rimligen är det lindrigare att utifrån en falsk föreställning

om embryots moraliska status döda det, än att döda en människa i vetskap om att denna är en människa. Likväl är det förkastligt. Nu är distinktionen mellan reproduktiv och "terapeutisk" kloning en chimär. Tännsjö menar att det är mycket bättre att döda en klon än att låta den leva. Men all kloning är reproduktiv, oavsett om klonen sedan dödas för att användas som material för andras hälsa. Och ja: en klonad människa bör inte dödas – trots att det är moraliskt förkastligt att klona en människa.

Det jag argumenterade för var alltså att om alla människors liv är i princip okränkbara – vilket är en förnuftig princip som de flesta människor nog håller med om – så måste man fråga sig om embryo, utvecklingsstörda eller sovande också de är människor. Mitt svar bör troligen både Tännsjö och läsaren ha förstått vid det här laget. Tännsjö intresserar sig däremot inte för människor, utan för njutning och därför argumenterar han inte om vem som skall räknas som människa. Och skall vi nu tävla om vem som mest frångår konsensus i moralfrågor, bör läsaren åtminstone ges en chans att förstå Tännsjöns egen motivering för förbud mot mord. Om en person mördas bestialiskt av en grupp sadister, kan deras njutning vara större än offrets smärta, och i detta fall är mordet enligt Tännsjöns lära moraliskt riktigt. Det enda argument som Tännsjö kan framföra mot ett sådant mord är att andra människor skulle kunna bli oroliga av att höra talas om det, vilket skulle minska njutningen i världen.

Ett förnuftigare sätt att avvisa sådana mord är att hänvisa till att människan just i egenskap av människa är okränkbar, och att hon därför oavsett hur hon ser ut har rätt till liv. Den "terapeutiska" kloningen kränker denna rätt. Tännsjö skriver att "ingen blir lidande". Det är dubbeltydigt. Inbegriper "lidande" bara smärta, stämmer det: embryo har inget nervsystem. Men det är ett ohållbart argument, för det skulle kunna rättfärdiga smärtfritt dödande även av vuxna, vilkas organ sedan kan delas ut till behovande. Detta är förkastligt, oavsett om personen känner smärta eller inte. Och det är i just denna mening som någon blir lidande vid "terapeutisk" kloning: någon dödas för att utnyttjas som reservdelar för en annan människa.

TORBJÖRN TÄNNSJÖ:

Tralau vill förbjuda kloning. Men det är inte lätt att få grepp om hans argumentation. Han insisterar på att tala i termer av rättigheter, men han

har i grunden missförstått den traditionella rättighetsläran. Han tror att en person enligt denna förlorar sin rätt till liv då hon sover. Men så ska den inte förstås. Också en sovande person har kvar sin förmåga att tänka, känna och planera för framtiden. Därmed bevarar hon sin rätt till liv. Men Tralaus rättighetsetik tillerkänner encelliga organismer rättigheter. Jag tror därmed det vore bättre att han formulerade sin position utan hänvisning till rättighetsbegreppet. Vad han i så fall vill ha sagt är bara att vi aldrig, oavsett konsekvenserna, får döda eller kassera befruktade ägg. Varför får vi inte göra detta? I hans slutreplik har tillkommit något som liknar ett argument. Han hänvisar till embryots potentialitet. Argumentet är inte övertygande. Ett ekollon kan bli en ek. Ändå saknar ekollonet många av ekens egenskaper. Det har till exempel inga löv. Logiken i Tralaus argument är inte tvingande.

Man kan undra hur det över huvud taget går till att ta ställning till abstrakta moralprinciper. Jag tror varje försök att med enkla argument bevisa någon grundläggande position måste misslyckas. Det gäller i stället att pröva dem på olika områden, för att se vilka besked de har att ge. Också abstrakta tankeexperiment kan vara till hjälp. Det gäller dessutom att försöka bedöma dessa läror från mer intellektuell utgångspunkt: vad slags förklaringar av partikulära moraliska omdömen har de att erbjuda?

I min *Grundbok i normativ etik* diskuterar jag sju olika grundläggande moraluppfattningar. I *Du skall understundom dräpa!* granskar jag tre. Den enda uppfattning jag diskuterar i dessa böcker, som skulle kunna motivera Tralaus kategoriska förkastande av kloning är tanken att det oskyldiga mänskliga livet är heligt. Men denna lära är förknippad med såväl praktiska som teoretiska problem. Några av de praktiska problemen har vi kommit i kontakt med i den här debatten. Läran bjuder att vi måste "rädda" alla embryo, som ligger i frysar vid IVF-kliniker världen över. Den förkastar varje form av abort. Och den förbjuder oss att rädda liv, om det måste ske till priset av ett enda kasserat embryo.

Allt detta talar starkt för att den är orimlig. Till detta kommer olika teoretiska svårigheter. Varför värderar doktrinen mänskligt liv högre än andra livsformer? Den tycks lägga orimlig vikt vid den mänskliga genuuppsättningen, samtidigt som den tar lätt på insikten att vissa medlemmar av andra arter kan vara mer intellektuellt och emotionellt utvecklade än vissa medlemmar av den mänskliga. Den gör sig skyldig till vad som kommit att kallas för "speciesism".

Genom hela denna debatt har Tralau försökt få i gång en diskussion om min speciella motivering för att tillåta terapeutisk kloning. Han har rätt när han konstaterar att jag undvikit att föra den diskussionen. Visst är jag smickrad över hans intresse för hur jag tänker, och i något annat sammanhang vill jag gärna föra denna debatt. Här saknar den emellertid relevans. Många olika moraliska utgångspunkter leder till att terapeutisk kloning kan godkännas. Endast en, mycket speciell, sådan leder till att sådan kloning blir principiellt förkastlig. Jag har därför försökt koncentrera diskussionen till denna. Intet av det Tralau skrivit har gjort mig det minsta benägen att anamma den. Ändå är jag tacksam för att Tralau stått upp till dess försvar. Svensk debatt i dessa frågor är ofta ytlig och ensidig. Tralau har bidragit till att göra den mera mångfacetterad.

**TEMA:
GLOBALISERING**

ETT KLOT HAR SATTS I RULLNING

Globalisering är ett mångtydigt begrepp som väcker starka känslor. Medför den ökade ekonomiska integreringen att vi går mot ett globalt civilt samhälle eller mot en civilisationernas kamp? Kommer världen att domineras av en enhetlig kommersiell kultur eller stimuleras tvärtom skilda identiteter? Kommer nationalstaterna att hålla samman? Debatten förs ofta enligt en bestämd koreografi: *The West versus the Rest*. Axess har berett plats för några annorlunda perspektiv.

Den indiske författaren SUNIL KHILNANI menar att exemplet Indien visar att det finns alternativ till civilisationernas kamp: ett möte som förändrar alla parter och som ger upphov till en ständigt tilltagande mångfald. Bakom de stora förändringarna på senare år skymtar en ny bild av indisk identitet.

Det sista fisken upptäcker är vattnet den simmar i. Den peruanske ekonomen HERNANDO DE SOTO menar att det egendomsbegrepp som finns i Väst har vuxit fram under en så utdragen process att vi inte ser hur speciellt det är. Världens fattiga saknar inte tillgångar men de kan inte omvandla dem till kapital och heller inte ansluta till den globaliserade ekonomin.

Nobelpristagaren i ekonomi AMARTYA SEN menar att föreställningen om civilisationernas kamp ökar motsättningarna i världen. Den bygger på entydiga definitioner av vår identitet och vi måste acceptera identiteternas mångfald: de är en mångfacetterad mångtydighet.

Illustration: Claes Jurander

Sidorna 11–25

Indien öppnar sig mot omvärlden

Trots den blandade erfarenheten av 1990-talets liberalisering råder en bred enighet inom den indiska eliten om att öppnandet mot omvärlden måste fortsätta. **Men denna politik kommer att ställa den indiska staten inför stora utmaningar.** Och diskussionen om vad som är indiskt blir alltmer intensiv.

Debatten är livlig om hur ett "globalt samhälle" skulle se ut till form och innehåll, rent av om ett sådant samhälle alls är möjligt. Somliga hävdar att vi är på väg mot global anarki, där bara de starka kan hoppas på att få makten; andra ser mer optimistiskt tecken på ett framväxande "globalt civilt samhälle", en värld av internationella enheter som kan uppställa och genomdriva regler om rättvisa och lag. En rad påtagligt verkliga processer gör debatten angelägen – ekonomiska, politiska, kulturella processer, komplicerade var för sig och sammantaget halsbrytande snåriga, som inordnats under begreppet "globalisering".

I denna essä ska jag behandla några aspekter av denna process, inte i första hand som ett projekt att främja eller motarbeta utan som ett predikament, där ett tätare utbyte av mänskliga erfarenheter och åsikter är ett utmärkande drag. Den aspekten av globaliseringen ser jag som den mest varaktiga företeelsen – den sammanlänkning, de kollisioner och den ömsesidiga omvärdering av synsätt som blir resultatet av tek-

Av
**Sunil
Khilnani**

Författare till
The Idea of India

Översättning:
Karin Olsson

nologiska, kommersiella och kulturella länksystem och som erbjuder både problem och möjligheter. Jag väljer exemplet Indien som har en hel del att berätta om de möjligheter och begränsningar som processen för med sig, och som kan komma att spela en viktig roll för utformandet av framtiden för varje slags globalt samhälle.

FÖRST OCH FRÄMST ÄR INDIEN värt att beakta bara genom sin storlek: cirka en miljard människor som lever inom en enda politisk enhet, en federal stat som styr över ett samhälle av ojämförlig social och kulturell mångfald. För det andra är Indien en demokrati och ett öppet samhälle. Indien är den mest kraftfulla och pregnanta utmaningen mot dem som med kulturella faktorer som argument vill försöka begränsa det globala ekot av demokrati som ideal, vill utesluta det som något kulturellt främmande. För det tredje är Indien betydelsefullt därför att det utgör ett långdraget möte mellan å ena sidan en mycket gammal civilisation utformad med det specifika syftet att reproducera sig själv, en samhällsgemenskap med en delad moralisk ordning och en gemensam identitet, och å andra sidan imperativen från ett modernt kommersiellt samhälle. Detta samhälle påstår sig kombinera en politisk ord-

ning som kännetecknas av individuella rättigheter och representation med ett ekonomiskt system av privat äganderätt och marknadsutbyte. Som modell riskerar den dock permanent att misslyckas med att reproducera sig själv till följd av sin grundläggande instabilitet.

Primärt har Indiens inträde i moderniteten inte skett på ekonomisk väg som för många andra samhällen, utan snarare genom det politiska mediet. Den koloniala erfarenheten berödade indierna möjligheten till ekonomiskt självbestämmande, men kolonialregimen förde ändå med sig moderna politiska föreställningar, liksom en del praktiska tillämpningar: idéer om staten, ett representativt styrelseskick, rättigheter och demokrati. Sådana idéer anknöt ofta lösligt till traditionella indiska trosföreställningar (som kastväsendet eller kvinnornas ställning). Men de väckte också indierna till självkritik och till kritik mot deras härskare, och ledde dem till att försöka omorganisera sina egna sociala och ekonomiska förhållanden och till att försäkra sig om sin egen frihet. Indierna gav modernitetens principer en distinkt indisk form och innehåll och upprättade en åtskillnad mellan kolonialism och modernitet. Det var processer som dessa, framför allt mötet mellan lokala tanketraditioner och tillämpningar och västerländska politiska idéer, som skapade föreställningen att befolkningen i ett mycket stort och alltigenom diversifierat samhälle skulle kunna leva tillsammans som en enda politisk menighet. Framtiden för den indiska idén beror på hur indierna, som individer och kollektiv, svarar på den nuvarande, intensiva cykeln i den globala spridningen av politiska idéer och ekonomiska kausaliteter. Framtiden för den västerländska politiska teorin, ett knippe av idéer med ohämmat universella ambitioner, kommer att avgöras utanför västerlandet. Den indiska erfarenheten kommer här att inta en framträdande plats.

"GLOBALISERING" ÄR DEN relativt nya termen för en process vars beståndsdelar funnits länge. Insikten att ett ekonomiskt system baserat på fri äganderätt och fria kapitalrörelser skulle tendera att bli globalt, går tillbaka till Adam Smith och det kommersiella samhällets teoretiker.¹ För Smith, liksom för David Hume, stod det klart att den moderna värld som höll på att ta form grundade sig på tro, eller "åsikt" som var deras term: människors tro höll både staten och dess auktoritet vid makten och var den drivande kraften bakom marknadens operationer. Stater och marknader var inget annat än ackumulerade, sammanflätade mönster av människors åsikter. De former för mänskligt utbyte som möjliggjordes av marknader var för Smith i allt väsentligt en sorts kommunikation: en akt av övertalning mellan parterna i utbytet, som innefattade en förändring av åsikter. Genom sådana små och dagliga handlingar skulle dogmatism och fixerade föreställningar gradvis eroderas.

Många teman i debatten om globalisering är i själva verket direkta upprepningar av dessa diskussioner under senare hälften av 1700-talet. En fråga då som nu var om kommersiellt utbyte och marknadernas expansion med nödvändighet skulle underminera den moraliska samhällsordningen. Effekterna på kristna församlingars åsikter och republikansk dygd stod då i centrum. I dag är frågan hur internationella ekonomiska processer med marknadernas globala genomslag som drivkraft påverkar kultur och identitet hos samhällen. Smith hävdade att internationaliseringen av marknader och frihandel skulle skapa nya solidaritetsband och umgängesformer. Fungerande marknader inom ett rättssystem som upprätthölls och reglerades av politisk auktoritet, möjliggjorde utvecklandet av behov och ömsesidiga beroenden men skapade också en värld av mänskliga samrören som inte styrdes av behov, en värld av vänskap och frivilliga band, i vilken individer umgicks fritt utifrån gemensamma intressen och meningar.

Med sådana medel försvagade marknaderna de starka och exklusiva banden av släktskap eller religiös tillhörighet och skapade svagare och mera tänjbara samhällsband.² Problemet

när en modern värld baserad på kommersiell produktion och utbyte växte fram var för Smith och hans likar "hur man skulle beskriva ett samhälle i vilket var och en hade åsikter och teorier och kolliderande, föränderliga önsksningar ... [hur] man kunde skapa ett 'system' av de otaliga svävande molekyler som bestod av individuella tankar och känslor".³ Globaliseringen ställer oss inför samma problem i dag: individuella föreställningar och åsikter länkas samman i snabbt ökande takt och på ett sätt som är både oundvikligt och i djupaste mening ostadigt. Jag vill betona denna punkt om föreställningar, därför att om man accepterar att detta kanske är själva kärnan i vad vi kallar "globalisering" blir det lättare att inse att auktoritet i den moderna världen är en prekär skapelse, som inte garanteras av gudomlig rätt eller arv utan vilar på människors lojalitet och identifikation. Bortom teknologisk expansion eller siffror över handelsflöden kan globaliseringen snarast ses som skapandet av ett väldigt fält av mänskliga tankar och handlingar genom vilket var och en av oss på något sätt får betydelse för varje annan människas öde.

En av de grundläggande oenigheterna i debatterna om globaliseringen finns mellan å ena sidan dem som ser den som en process som utplånar kulturell mångfald, pacificerar och likriktar, underminerar distinkta kulturella identiteter och värden genom den korrumperande förförelsen från det kommersiella samhällets "tingeltangel", och å andra sidan dem som anser att den befäster kulturella och civilisationsbetingade identiteter, får dem att råka i konflikt och krocka med varandra. Som jag ser det frambringar globaliseringen ingen konvergens eller uniformitet – vare sig av politiska institutioner, marknadsekonomier eller kulturella värderingar; tvärtom, den alstrar en intensivt sammanlänkad differentiering. Ett sätt att tänka på denna växande differentiering och diversifiering är i termer av en "civilisationernas kamp"; ett annat är i termer av självisolering, som företrädare för argumentet om de "asiatiska värdena" hävdar. Men Indien antyder en tredje möjlighet: ett möte som förändrar båda parter, en process av polemisk förfining, som skapar en alltmer överflödande mångfald, ständigt mera omfattande och komplex.

VILKA VAR DE SÄRSKILJANDE och originella dragen hos den indiska modellen, hos den "idé om Indien" som blev bestämmande för utformningen av det självständiga Indien?⁴ Hörnstenen som denna idé vilade på var insikten om politikens företräde, den centrala betydelsen av mänskligt handlande inför de möjliga inskränkningar som ekonomi eller kultur föreskrev. Insikten gavs form på två slående sätt. Först i beslutet som togs av de nationalistiska eliterna när de kom i besittning av det oberoende Indien 1947: staten ålades att sträva mot ett stort antal mål. Från första början avfärdade den självständiga indiska staten det antingen-eller som ofta ställs upp mellan ekonomisk utveckling och politisk demokrati – och avvisade också argumentet att ekonomisk utveckling måste komma först, i hopp om att demokrati skulle följa senare. I stället valde det indiska ledarskapet att samtidigt ha flera mål: demokrati, ekonomisk utveckling och ett mått av social rättvisa. Detta kunde fördröja uppnåendet av målen, det insåg man, men fastställde att det var viktigare att erkänna mångfalden av värderingar, och förpliktiga staten att följa denna vision av mångfald.

Politikens primat manifesterades också genom innehållet och formen hos den indiska nationalismen, i definitionen av indisk individualitet. Den fastställdes i opposition mot två typer av skeptiska invändningar om Indiens mångfald och möjligheten av en indisk nationalstat. Brittiska imperialister och europeiska kommentatorer hade vanligtvis avfärdat möjligheten av någon intern princip för Indiens enhet. På grund av Indiens mångfald, hävdade de, kunde landet endast hållas samman genom en yttre regim, genom kolonial dominans eller liknande. Somliga indier ansåg å sin sida att denna mångfald måste slätas ut och renas. För att en egen nationalitet skul-

Fotnoter:

¹ Se Istvan Hont och Michael Ignatieff (red), *Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment* (Cambridge, 1983).

² Se Sudipta Kaviraj och Sunil Khilnani (red), *Civil Society: History and Possibilities* (Cambridge 2001); och Sunil Khilnani, "La société civile: une resurgence", *Critique Internationale*, January 2000.

³ Emma Rothschild, *Economic Sentiments: Adam Smith, Condorcet and the Enlightenment* (Cambridge, Mass., 2001).

⁴ För en mera utförlig diskussion, se Sunil Khilnani, *The Idea of India* (London, 1997).

le bli möjlig för det brittiska Indiens undersåtar, måste indierna finna något definierande drag i sin identitet. Sålunda måste en enda religion, språk eller etnicitet utgöra substansen i varje framtida livsduglig nationalstat. Att bli en nationalstat måste enligt detta synsätt innebära att imitera vad som antogs vara de homogeniserande strategierna bakom Europas nationalstater. Det synsättet företrädades av dem som gjorde anspråk på Pakistan som en stat, definierad av religiös tillhörighet. Det hade också motsvarigheter bland hinduiska nationalisterna, som ville definiera Indien som en "hinduisk stat", det Indien, som återstod efter delningen av brittiska Indien 1947 i Pakistan och Indien.

DET ÄR VIKTIGT BÅDE att komma ihåg att denna syn på en nationalstat grundad på en singular identitet inte kom att råda i Indien efter 1947, och att förstå tankegångarna bakom den definition på indisk nationalism som faktiskt valdes: en som bejakade föreställningen om ett pluralistiskt Indien. Valet var inte bara ett praktiskt accepterande av Indiens djupa religiösa och andra olikheter. Det fanns också ett intellektuellt principargument mot att efterbilda den västerländska nationalstatsmodellen, och ett självmedvetet bejakande av en distinkt indisk modell. Detta argument formulerades kraftfullt av de stora intellektuella gestalterna i den indiska nationalismen: Rabindranath Tagore, Mahatma Gandhi och Jawaharlal Nehru. De hävdade att Indien måste öppna sig för det moderna och för den kritiska granskning som det modernas principer och idéer påkallar. Men för att skapa en specifik indisk modernitet krävdes ett modifierande och reviderande av den europeiska moderniteten genom dess möte med den kraftfullt utformade värld av traditionella sociala överenskommelser som redan existerade i Indien. Många aspekter av västerländsk modernitet behövde utsättas för kritik, och avfärdades eller omformulerades.⁵

Tagores litterära utforskningar och Gandhis uppfinnande av ett individuellt moraliskt liv var specialfall av detta skapande av en distinkt indisk modernitet: de kan ses som metaforer för definierandet av en större idé om indiskhet. Nehrus innovation var att ta fasta på avsikterna bakom dessa speciella exempel eller metaforer och finna en påtaglig och institutionell form och liv för dem – att transformera dem till en politisk arkitektur som kunde forma Indiens kollektiva, offentliga liv. Han motsatte sig att Indien skulle överta en västerländsk modell som sökte göra identiteten hos nationalstaten homogen och uniform. Politisk pluralism skrevs in i den demokratiska politikens institutioner; kulturell pluralism bevarades i den indiska statens federala struktur, vilken skapade delstater med avsevärd lagstiftande makt; och religiös pluralism garanterades av uppfinnandet av indisk sekularisering, med bekräftande av rätten för olika religiösa samfund att själva reglera sitt sociala liv med egna invanda koder, och genom att inte försöka införa en gemensam kod av medborgarskap som reglerade alla områden. Slutligen gjordes försök att utvidga området för ekonomisk och social pluralism genom planekonomi och en policy med "förbehåll" för kaster, kvotering eller positiv särbehandling till förmån för den som var av lägst kast.

IDÉN OM INDIEN, som gavs en praktisk institutionell form under åren efter 1947, vilade sålunda på en insikt om att mångfald långt ifrån att försvaga eller hindra staten i själva verket var en källa till styrka. Så var exempelvis en diversifierad ekonomi med både offentlig och privat sektor sannolikt mera självständig, och regionala och teknologiska skillnader kunde också ha en del fördelar. Kulturell mångfald var också en källa till innovation och kreativitet, och en nationell identitet som innefattade flera lager och var mångsidig utgjorde i själva verket en mera robust identitet än en exklusiv, tunn indiskhet.

I min bok *The Idea of India* har jag försökt spåra de historiska rötterna till och betydelsen av denna modell och teckna

dess öde i stora drag sedan 1947. Hur har den indiska idén förvalts under 1990-talet och senare, ett decennium av djupgående förändringar i Indiens inre och yttre miljö? Sedan 1990-talet ser vi ett fördjupande av den paradox som finns i hjärtat av det indiska experimentet. Å ena sidan har det gångna decenniet inneburit en snabb men ojämn ekonomisk utveckling som resulterat i skärpta ekonomiska klyftor. Över hela landet har gapet vidgats mellan rik och fattig i fråga om sociala möjligheter. Uppdelningen mellan landsbygd och stad har skärpts, och redan uttalade obalanser mellan de 28 delstaterna i landet har ökat, vilket ger de rikaste av dem per capita-inkomster som är tre gånger högre än de fattigastes. Som kontrast till denna växande ekonomiska obalans har deltagandet i demokratiska politiska processer stadigt ökat. Särskilt frapperande är (i motsats till vad den politiska forskningen vanligtvis hävdar) att de som står lägst på den sociala skalan – de fattiga, de nedersta i kasthierarkin och kvinnorna – deltar i större antal än någonsin tidigare i ett politiskt system baserat på val, och visar tilltagande tecken på politiskt engagemang. Indiens demokratiska arkitektur ser nu ut att dra fördel av en hög grad av folklig legitimitet – även om de egentliga politiska aktörerna i detta system inte kan göra anspråk på någon motsvarande aktning från folket.

De ekonomiska skiften som Indien har upplevt sedan 1991 är på många sätt det mest påfallande uttrycket för de förändringar i vidare mening landet nu undergår. Som författarna till den auktoritativa studien över indisk makroekonomi sedan 1947 skriver: "I juni 1991 var Indien det mest självförsörjande icke-kommunistiska landet i världen".⁶ Landets avskildhet från den internationella ekonomin var särskilt anmärkningsvärd med tanke på att det var ett så öppet samhälle i nära nog varje annan dimension, och gärna bekantade sig med globala strömningar. Orsakerna till dess självisolering är flera, men allmänt härrörde den från instinkter som förvärvats av den indiska nationalismen. Denna hade formulerats, sent på 1800-talet, som en ekonomisk kritik av kolonial exploatering, och närde en djupliggande fientlighet mot utländsk handel och investeringar. Ideologin med fria marknader hade en del betydande intellektuella förespråkare, men fick inget djupt fäste hos de indiska nationella eliterna. I stället växte ett samförstånd fram att marknader måste regleras och hållas tillbaka av politiska krafter. Marknadsmotståndet hade en rad källor: patriarkala och traditionella indiska modeller för auktoritet, Gandhis tankar om *swadeshi*, patriotisk hängivenhet till hemlandet och dess produkter, Nehrus och den indiska vänsterns socialistiska åsikter, rädslan för utländsk konkurrens hos indiska storföretag och önskan om protektionistiska åtgärder, och framför allt en insikt om att Indien inte hade kommit under kolonialt styre genom någon väpnad invasion utan genom handels- och affärsmän i gestalt av Ostindiska kompaniet.

SOM RESULTAT HADE INDIEN sedan det tidiga 1950-talet följt en ekonomisk politik som förlitade sig på höga tullmurar, liksom på ett tungt inrikes regelverk som inskränkte marknadens räckvidd. Det åstadkom vad som var mest iögonfallande hos den indiska ekonomin från början av 1950-talet till slutet av 1980-talet: dess orubbliga stabilitet. I kombination med en varaktigt låg till måttlig tillväxt (i genomsnitt 3–3,5 procent årligen under större delen av perioden) gav detta en kontinuitet som en del bedömare retsamt kallade "den hinduiska tillväxttakten".

Men från 1950-talet till slutet av 1980-talet lyckades Indien undvika såväl toppar av hög inflation som allvarliga nedgångar i konjunkturen för industrin, och byggde heller inte upp stora utlandsskulder. För de flesta nationer och i synnerhet demokratier har det snarare varit ett mönster att (av populistiska skäl) föra en inflationsdrivande politik, med växande skulder som följd, något som i sin tur orsakade ekonomisk – och ofta politisk – instabilitet.

Fotnoter:

5 Se Sunil Khilnani, "An Experimental Life", introduktion till M.K. Gandhi, *An Autobiography or the Story of My Experiments with Truth* (2001)

6 Vijay Joshi och I.M.D. Little, *India: Macroeconomics and Political Economy 1964–1991* (1994)

Under 1990-talet bleknade många av de distinkta dragen i den indiska ekonomin bort. Öppnandet mot världen var resultatet av en internt orsakad kris. Vaxande budgetunderskott (till följd av statsbidrag) ledde till ökad upplåning under 1980-talet, vilket sammanföll med att kostnaden för utländska lån och importerade varor steg brant. Resultatet blev den ekonomiska krisen i Indien i maj 1991: en klassisk betalningsbalanskris, i vilken den indiska regeringen var på randen till att inställa betalningarna. Den måste vända sig till IMF för omedelbar hjälp, vilket gav tillfälle till en liberalisering av statens grepp över ekonomin. Liberaliseringen initierades från toppen, av en liten politisk, intellektuell och administrativ elit; den bars inte upp av någon folklig grupp utan genomdrevs ironiskt nog av en koalition under ledning av en kongressregering i minoritet, under en finansminister (Manmohan Singh) som inte var karriärpolitiker utan intellektuell.

Omfattningen och arten av förändringarna från och med 1991 kan antydast med några siffror. De utländska direktinvesteringarna har ökat starkt – från försumbara nivåer 1990 till omkring 2–3 miljarder dollar vid slutet av 1990-talet (även om den siffran ännu är extremt låg jämfört med andra länder: för Kina är den omkring 30 miljarder dollar).

Portföljinvesteringarna har också ökat, till omkring 1 till 2 miljarder dollar årligen. Begränsning av importens kvantitet avskaffades i april 2001, i enlighet med krav som fastställdes av WTO.

På andra sätt har den indiska ekonomin emellertid behållit skyddet mot globala ekonomiska strömningar. Den viktigaste barriären är den komplexa kontroll av kapitalrörelser som den indiska regeringen utövat sedan 1950-talet: den indiska valutan är inte konvertibel annat än under strikt statlig kontroll.⁷ Närvaron av sådana kontrollmekanismer spelade en viktig roll för att skydda Indien från händelser som den ekonomiska "härdsmltan" i Asien 1998 – till skillnad från andra asiatiska ekonomier löpte den indiska ekonomin inte risk att smittas av valutakrisen utan kunde förbli stabil. Tullarna är kvar och med i genomsnitt 30 procent har Indien några av de högsta tulltaxorna i världen; men äpplen från Nya Zeeland saluförs nu på gatorna i indiska städer – detta i ett land där tills för ett par år sedan så gott som inga konsumtionsvaror fick importeras. Vidare har den ekonomiska liberaliseringen åtminstone hittills inte vållat större social oro; detta är uppenbart om man jämför Indien med andra länder men betyder inte att förändringarna skett utan mänskliga kostnader.

Orsakerna till de relativt låga sociala kostnaderna är flera. En är att sänkningen av avgifter har åtföljts (genom skicklig hantering) av en depreciering av växelkursen, vilket har öppnat exportmöjligheter. Sådan aktiv styrning visar den attityd visavi globaliseringen som mera allmänt intagits av Indiens politiker, på det ekonomiska och andra områden. Det har varit en hållning av gradvisa och övervägda reformer och aktivt, kritiskt gensvar på situationer – och ett undvikande av "chockterapi" som metod. Om politiken kan fortsätta utformas

med den attityden är en öppen fråga. Men Indiens samlade intellektuella tradition av kritiskt och aktivt gensvar på internationella konjunktursvängningar, liksom dess instinktiva konservatism inför plötsliga skiften i politiken, kan här vara en fördel. Omfattande strukturförändringar utan stora störningar kan bli möjliga i den karakteristiska makroekonomiska stabilitet som Indien har kunnat åtnjuta.

STIGANDE TILLVÄXTSIFFROR HÖR TILL de mer slående ekonomiska och sociala effekterna av att den indiska ekonomin öppnats – i mitten av 90-talet nådde de 6 till 7 procent men har nu gått ned till omkring 5 procent. Det har skapat ett stigande välbefinnande, synligt både i Indiens stora och mindre städer, och hjälpt till att skapa vad som kallas "den nya indiska medelklassen", som omfattar omkring 150 miljoner indier eller fler. Den utgör bara runt 15 procent av hela befolkningen men ekonomiskt är den mäktig. Dess ekonomiska ursprung är det överflöd som skapades av stigande agrikulturell produktivitet ("den gröna revolutionen") i norra Indien, en "vit revolution" i mjölkjordbruket i de västra delstaterna, och i de södra penningtillskott från emigranter. Den nya medelklassen bor huvudsakligen i Indiens många provinsstäder (Indien har över 200 städer med en befolkning på över 100 000 personer); den är aggressivt inställd på att anta konsumtionsmönstren hos rikare motsvarigheter i storstäderna – New Delhi, Bombay, Calcutta, Madras – men vill göra det på sitt eget vardagliga sätt. Den politik som växer fram från dessa städer och i samband med denna nya klass utgör bränsle för en ny mera chauvinistisk nationalism samtidigt som den skapar en mer renodlad kastpolitik.

Tillväxten har i allmänhet gynnat stadsbefolkningen i Indien. Den har också varit partiell och ojämn på olika sätt. Vissa sektorer har klarat sig anmärkningsvärt bra under decenniet som gått: mest märkbart Indiens programvaruindustri som upplevt en fenomenal tillväxt och har skapat virtuella offshorestäder som Bangalore. För många har den blivit en fyrbåk för den nya indiska moderniteten, men den erbjuder egentligen en ganska blek version av den nationalistiska kosmopolitiska hållningen som förknippas med den ursprungliga föreställningen om Indien. Även regionalt är fördelningen av tillväxt och investeringar för framtida tillväxt ojämn. Det är viktigt att betänka storleken på Indiens delstater: den största, Uttar Pradesh, har en befolkning på omkring 160 miljoner, och dessutom finns sju stater med en befolkning på över 55 miljoner. De flesta av dessa delstater tävlar nu med varandra om att locka till sig utländska investeringar. Mellan 1991 och 1996 var de tre mest framgångsrika New Delhi, Maharashtra och Gujarat: med 15 procent av Indiens befolkning fick de tillsammans 40 procent av de utländska direktinvesteringarna. De tre minst framgångsrika, Bihar, Uttar Pradesh och Rajasthan, fick däremot – med 32 procent av befolkningen – bara 3,5 procent.⁸ Slutligen: även om procentsiffran för dem som

Indien globaliseras. Indien kämpar i dag med frågor om vad som är indiskt.

Foto: Pressens Bild

Fotnoter:

⁷ Se Vijay Joshi, "Capital Controls and the National Advantage: India in the 1990s and Beyond", *Oxford Development Studies* vol.29 no.3 October 2001

⁸ John Echeverri-Gent, "India, Financial Globalization, Liberal Norms and the Ambiguities of Democracy", i Leslie Elliot Armijo (red), *Financial Globalization and Democracy in Emerging Markets* (1999)

lever under fattigdomsgränsen visserligen går ned, finns fortfarande flera hundra miljoner människor i denna kategori, och den sociala ojämlikheten ser ut att öka.

Trots den blandade bilden av den senaste tidens uppsving i tillväxten råder bred enighet inom den indiska eliten om att öppnandet mot omvärlden måste fortsätta. Motstånd finns alltså bland vissa grupper till vänster, bland hinduiska nationalister på yttersta högerkanten och i sektorer av organiserad arbetskraft, liksom hos en del element inom storindustrin som dragit nytta av det förflutnas protektionistiska politik. Men Bharatiya Janata-partiet, BJP, det ledande partiet i Indiens regeringskoalition, har gjort en helomvändning från sitt tidigare motstånd mot liberaliseringen – inte minst därför att många av dess finansiärer är för liberalisering eller tillhör Indiens välbärgade diaspora i utlandet, som söker mer gynnsamma investeringsvillkor i Indien. Andra partier i regeringskoalitionen, med ursprung i delstaterna, liksom det största oppositionspartiet, Kongresspartiet, förordar också liberalisering.

DENNA UTVECKLING kommer dock att ställa den indiska staten inför betydande utmaningar. Förespråkarna för liberaliseringen har rätt när de pekar på områden där den indiska staten syntts benägen att göra alltför mycket, men det är bara halva sanningen, för staten har också gjort alltför litet. Även om den nu drar sig tillbaka från många områden av reglering av ekonomin och håller på att ge upp de hävstänger och instrument som tillät den att spela denna roll, är det osannolikt att liberaliseringen kommer att befria staten från att få krav ställas på sig. Tvärtom kommer kraven, ofta motstridiga sådana, att öka. De kommer att ta formen av påtryckningar för eller emot en omfördelning till grupper och regioner, för och emot kontroll av migration inom landet, för tillgång till knappa resurser som vattnet i floderna, för kontroll av miljörisker, och för reglering av finansinstitutioner och finansiell praxis. Men trots denna förutsebara rad av ansvarsområden står den indiska staten både utan överenskomna principer och mekanismer för att hantera och avgöra sådana anspråk, och dessutom utan resurser. Staten kommer att behöva etablera effektiva mekanismer som medger att tillväxt kan "riktas" mot speciella mål: dit hör att strukturellt förbättra möjligheterna för Indiens fattiga. Den måste också finna sätt att bevara den makroekonomiska stabiliteten, vilket innefattar att återvinna ett grepp om de offentliga finanserna och driva på skattereformerna.

Indien kämpar i dag med tvivel kring vad som är indiskt: den offentliga debatten hemsöks av vad somliga, som skriver om parallella själslodanden i Irland, har diagnostiserat som en "over-identity crisis" – en upptagenhet med självdefinierande som gränsar till en erotisk lockelse. Vad ligger bakom denna indiska identitetserotik? Det finns två breda processer, i motsättning till varandra, som driver på. Den ena är en politisk rörelse som företräds av BJP och som ägnar sig åt att fullborda vad den ser som det oavslutade projektet att skapa en indisk stat av västerländsk typ. Den vill förena en exklusiv historia om vad Indien är med statens tvingande makt. Rörelsens ledare och ideologer odlar en röst som rör sig genom olika register: den vältrar sig i offerrollen och exploaterar tillfällen till bittra känslor medan den förkunnar krav på hämnd för sår i det förflutna. Detta är den aggressiva nationalism som förknippas med hinduiska chauvinister; de vill befria Indien från vad de ser som dess "mjuka stat" och ersätta den med en som mera liknar en västerländsk. Den uttrycker en längtan efter en kulturellt och etniskt renad, homogen samhällsgemenskap, med en enda indisk identitet som försvaras intill döden av en stat med tillgång till kärnvapenstridsspetsar.

Den andra processen är mera svårångad: påtryckningar från marknaden både globalt och lokalt gör indiskheten till föremål för ett slags konsumtionsanpassning ("commodification", av "commodities" och "modification", ö.a.). Marknadens mekanismer håller på att skapa en pan-indisk klass av

**För vad som är
slående efter
mer än 50 år
av politisk
frihet är
djupet och
hängivenheten
över hela
landet
till någon
föreställning
om Indien.**

Traditionellt och modernt.

Indien är frukten av ett långvarigt möte mellan en gammal civilisation och ett modernt kommersiellt samhälle.

Foto: Pressens Bild

konsumenter som önskar få en mångfald paketerad och serverad åt sig. Den nya smaken för ovanlig mat från alla delar av landet (uppfinningen av "regional cuisines" för en nationell marknad är en av de fascinerande företeelser som utvecklats de senaste decennierna) liksom för etniskt mode, avlägsna semesterorter, astrologi och "vastuu" (en indisk version av feng shui) är alla tecken på den uppstigande nya medelklassens aptit på att konsumera Indien. Det är en strategi av inrikes exotisering och domestisering.

DEN NUVARANDE SITUATIONEN har sina egna djupa ironier. I dag befinner vi oss i en era av fri marknadsekonomi, men ändå finns ett tryck mot en kommandokultur – indierna åläggs att lyda diktat från staten och näringslivet. Dock är det osannolikt att spänningarna mellan dessa processer kan godtas: om valfrihet är en självklarhet på marknaden är det svårt att förstå hur den ska kunna uteslutas från domäner som kultur och identitet. I själva verket finns också praktiska hinder för kraven på en homogenisering, och kulturens och politikens områden utvecklas på sätt som sannolikt kommer att vidga ramen för väljande när det gäller identitet. Två sådana är av särskild vikt. Den stigande medvetenheten och rörligheten hos Indiens daliter (som de grupper nu kallar sig själva vilka förr kallades "oberörbara" eller harijan), som alltmer framträder i det offentliga livet, står i skarp motsättning till den hinduiska nationalismen hos BJP och andra grupper, som de betraktar som en högre kasts ideologi, brahminernas Indien. För det andra kan fördjupandet av delstaternas identitet, i former där de utan separatistiska strävanden vill förbli aktiva medlemmar av Indiska Unionen och utverka bättre villkor för medlemskapet i den, också komma att förändra den indiska identiteten under åren som följer.

Man skulle kunna se pessimistiskt på denna utveckling och hävda att idén om en indisk identitet i flera lager håller på att fragmenteras till distinkta kulturella segment: en liten men mäktig angliciserad stadselit; en lös, omfattande grupp av hindutalande urban medelklass som tilltalas av den religiösa nationalismen i BJP; en politiskt aktiv rörelse av daliter och egendomslösa; och de vardagliga regionala kulturerna. Men man skulle också kunna hävda att ur detta kan mycket väl en ny bild av indiskheten bli synlig. För vad som är slående efter mer än femtio år av politisk frihet är djupet och hängivenheten över hela landet till någon föreställning om Indien. Den huvudsakliga anledningen till att vara hoppfull om denna senare möjlighet är att Indiens demokratiska institutioner fungerar: teoretiskt fallfärdiga och praktiskt gnisslande som de ofta är, har de ändå hittills lyckats göra det möjligt för nya tankar om Indien att växa fram, debatteras och accepteras eller förkastas på demokratisk väg. Det finns skäl att förvänta sig att de fortsätter att vara effektiva inför de ständigt ökande utmaningar, både inom landet och globalt, som Indien har att möta under kommande år.

De fattiga har tillgångar men kan inte utnyttja dem

ESSÄ/ De fattiga ländernas problem är inte bristande entreprenöranda. Och egentligen är de inte heller alltid så fattiga. Problemet är dålig lagstiftning och ett kapital som sover.

TÄNK DIG ETT LAND där man inte kan fastställa vem som äger vad, där man inte enkelt kan kontrollera en adress, där man inte kan få folk att betala sina skulder, där man inte på ett smidigt sätt kan omvandla resurser till pengar, där man inte kan dela upp ett ägande genom att skriva dokument, där det inte finns någon standard för att enkelt beskriva och jämföra ekonomiska tillgångar, där man inte lätt kan identifiera en bedragare, och där de regler som gäller för fast egendom varierar från den ena trakten till den andra, eller till och med från den ena gatan till den andra.

Du har nu just satt dig in i hur det är att leva i ett utvecklingsland eller i en före detta kommuniststat. Eller, rättare sagt: du har föreställt dig hur mer än 80 procent av befolkningen i dessa länder lever. Dessa fattiga människors villkor skiljer sig lika markant från den västinfluerade elitens som de svarta sydafrikanernas villkor under apartheid skilde sig från de vitas. Under de senaste tio åren har den tredje världen och de forna sovjetrepublikerna – där fem

Av

**Hernando
de Soto**

Författare till
The Mystery of Capital

Översättning:
Jan Söderqvist

av världens sex miljarder människor bor – mer eller mindre entusiastiskt genomfört de makroekonomiska program som Väst har rekommenderat: de har balanserat sina budgetar, skurit ner subventionerna, välkomnat utländska investeringar, och rivit sina handelshinder. Ändå har förespråkarna för marknadsliberala reformer, från Argentina till

Ryssland, tvingats slå till intellektuell reträtt. I allt högre grad utmålas de nu som medansvariga för det elände och de orättvisor som de fattiga fortfarande tvingas utstå.

EN SAK vi kan lära av detta är att det inte går att bygga makroekonomiska reformer på lösan sand. Kapitalismen måste vila på rättstrygghetens fasta grund, och först och främst gäller detta om egendom. Det formella regelverket för fast egendom handlar nämligen om så mycket mer än bara äganderätt; det är i själva verket den osynliga struktur som ligger till grund för hela marknadsekonomin i varje västnation. Detta system är så till den grad centralt för kapitalismen att man i utvecklade länder har kommit att ta dess välsignelser för givna. Också de flesta experter på området är oklara över sambanden mellan egendomslagstiftning och genererandet av kapital. Icke desto mindre är dessa samband högst verkliga. Utan dem skulle man inte kunna använda byggnader eller mark för att garantera en kredit eller ett kon-

traktsåtagande. Ägandet av ett företag skulle inte kunna delas upp i andelar att sälja till investerare. Faktum är att utan en formaliserad lagstiftning för egendom så är själva kapitalet, det vill säga det verktyg med vilket människor kan omsätta sina tillgångar, otänkbart.

De instrument vi använder för att lagra och överföra ett värde – aktier, patenträtter, reverser, växlar, skuldsedlar och så vidare – är alla avhängiga den struktur av juridiska relationer som utgör regelsystemet för fast egendom. Och problemet är att 80 procent av befolkningen i utvecklingsländerna och de forna kommuniststaterna inte formellt äger rätten till sina tillgångar, vare sig det gäller deras hem, företag eller intellektuella skapelser.

I DE UTVECKLINGSLÄNDER där det finns en fungerande egendoms- lagstiftning ökar kapitalvärdet på tillgångar. År 1990 var, till exempel, Compañia Peruana de Teléfonos (CPT) värderat till 53 miljoner dollar på börsen i Lima. Men regeringen kunde inte sälja CPT till utländska investerare eftersom det visade sig att bolagets formella äganderätt till sina tillgångar, liksom hela egendoms- lagstiftningen i Peru, var oklar. Följaktligen satte peruanerna ihop en grupp av stjärnjurister med uppdrag att dokumentera äganderätten i enlighet med de standardiserade normer som den globala eko-

nomin kräver. Man skrev om handlingar för att slå vakt om alla parter intressen och för att skapa det förtroende som skulle möjliggöra krediter och investeringar. Juristgruppen skapade också regler för att avgöra egendomsvister, regler som var möjliga att upprätthålla och som kringgick de tröga och korruptionsbenägna domstolarna i Peru. Tre år senare inträdde CPT i det likvida kapitalets värld och såldes för två miljarder dollar – 37 gånger mer än dess tidigare marknadsvärde. Detta är vad ett bra regelsystem för fast egendom kan åstadkomma.

FATTIGA MÄNNISKORS företag påminner mycket om det peruanska telefonbolaget innan alla dokument var i ordning. Inte mindre än 80 procent av människorna i tredje världen och de forna sovjetstaterna saknar giltigt dokumentation över fast egendom. Följden av det är att de allra flesta av dessa är underkapitaliserade, på samma sätt som ett bolag är underkapitaliserat när det måste hålla sig till en mindre upplåning än vad dess intäkter och tillgångar egentligen medger. Utan fastighetsregister och förteckning över egendom förblir deras tillgångar finansiellt och kommersiellt osynliga. Allt detta är dött kapital.

I Väst, däremot, är varje liten tomtplätt, varje byggnad, varje stycke utrustning och varje lager med inventarier förtecknade i olika dokument, vilka utgör det synliga tecknet på en enorm, dold process som förbinder alla dessa tillgångar med ekonomin i övrigt. Tack vare denna skriftliga representation kan tillgångar leva ett osynligt dubbelliv vid sidan av sin materiella tillvaro. De kan användas som säkerheter för kredit.

DEN ENSKILT viktigaste finansieringskällan för nya företag i USA är inteckningar i entreprenörens eget hus. Denna tillgång kan också utgöra en förbindelse till ägarens historia som låntagare, en tillförlitlig adress för indrivande av skulder och skatter, underlag för att skapa viktiga, allmännyttiga inrättningar, och en grund för säkerheter i form av obligationer som kan rediskonteras och säljas på en andrahandsmarknad. Genom denna process injicerar man i Väst liv i tillgångar och får dem att generera kapital.

Varför har man då inte genomfört dessa reformer i tredje världen? Ett skäl till att konventionella, makroekonomiska reformprogram har ignorerat de fattiga är den utbredda tron att dessa inte har något välstånd som det går att utveckla. Vilket är helt fel. Jag och min forskningsgrupp har nyligen avslutat ett flertal studier av den underjordiska ekonomin i tredje världen, och dessa studier visar att de fattiga faktiskt inte är så fattiga. I Egypten är de fat-

tigas tillgångar i fastigheter värda ungefär 241 miljarder dollar – 30 gånger hela värdet av aktiebörsen i Kairo och 55 gånger summan av alla utländska investeringar i landet under de senaste 150 åren, Suezkanalen och Assuandammen inräknade. För Mexiko är den uppskattade siffran 315 miljarder dollar – sju gånger värdet av PEMEX, det statliga oljemonopolet.

PROBLEMET ÄR att de flesta människor utanför Väst äger sina tillgångar under former som inte är funktionella: hus byggda på mark till vilken äganderätten inte är formellt registrerad, enskilda firmor med odefinierat skuldansvar, fabriker anlagda där investerare inte kan se dem. Eftersom äganderätten till dessa tillgångar inte är formellt dokumenterad, går det inte att omvandla dem till kapital, inte att handla med dem utanför en mindre, lokal krets där människor känner och litat på varandra, de kan inte användas som säkerhet för lån och de kan inte delas upp i ägarandelar.

Det här är svårt att tro på, eller hur? Hur skulle ett papper som representerar ett ägande kunna skapa värde? En av de största utmaningarna för det mänskliga medvetandet är att förstå och tillgodogöra sig de saker som vi vet existerar, men som vi inte kan se och ta på.

Allting som är verkligt och användbart är inte synligt och gripbart. Tiden, till exempel, är verklig, men man kan bara hantera den på ett effektivt sätt när den representeras av en klocka eller en kalender. Genom hela historien har människor uppfunnit representationssystem: skriften, notskriften, den dubbla bokföringen – för att med sitt medvetande kunna gripa det som människohänder aldrig kan vidröra. På samma sätt kunde kapitalismens stora pionjärer, ända från aktiebolagets skapare, upptäcka och utvinna kapital där andra bara såg skräp, genom att uppfinna nya system för att representera den osynliga potential som är inlåst i de tillgångar vi ackumulerar.

Det geniala man gjorde i Väst var att skapa ett system som gjorde det möjligt för människor att i sitt medvetande gripa tag i värden som människor aldrig kunde se och att manipulera saker som händer aldrig kunde vidröra. Det som utmärker ett bra regelsystem för egendom är att det är "medvetandevänligt". Det innesluter och organiserar kunskap om dokumenterade tillgångar i en form som gör den hanterlig. Det samlar in, integrerar och koordine-

rar inte bara data om tillgångar och deras potential, utan också våra föreställningar om dessa tillgångar. Kapital är, kort sagt, resultatet av hur man i Väst har kunnat använda olika system för att representera sina resurser i ett virtuellt sammanhang. Bara där kan medvetanden mötas för att identifiera och realisera vad tillgångar kan betyda för mänskligheten.

DET REVOLUTIONERANDE med ett integrerat system för fast egendom är att det löser ett av grundproblemen med kognition. Våra fem sinnen räcker inte till för den som vill sätta sig in i en expanderande marknads komplexa verklighet, än mindre om marknaden är global. Vad vi behöver är en "medvetandevänlig" sammanställning av de ekonomiska uppgifterna om oss själva

**Kapital är, kort
sagt, resultatet av
hur man i Väst
har kunnat
använda olika
system för att
representera sina
resurser i ett
virtuellt
sammanhang.**

och våra resurser. Och exakt detta är vad ett bra egendomssystem gör: det visar oss tillgångar i en form som gör det lätt för oss att upptäcka likheter, skillnader och beröringspunkter med andra tillgångar. Dessa tillgångar representeras på ett sätt som gör att systemet kan hålla reda på dem medan de förflyttar sig i tiden och rummet. Dessutom gör systemet tillgångarna fruktbarande i och med att vi lätt kan kombinera dem, dela upp dem och använda dem till att producera blandningar med ett högre värde. Denna förmåga att representera en tillgång i en form som gör att vi kan kombinera den med andra för att därigenom göra den ännu kraftfullare, är själva drivkraften bakom den ekonomiska tillväxten. Vad det handlar om är att kunna plocka ut ett högre värde än vad man började med.

JAG TROR INTE att avsaknaden av denna process i de fattigare delarna av världen – där fem sjättedelar av mänskligheten lever – beror på någon sorts monopolistisk konspiration i Väst. Snarare är det så att man i Väst tar den här mekanismen så fullständigt för given att man har glömt bort att den alls existerar. Trots att den är så enorm är det ingen som ser den – det gäller amerikaner, européer och japaner, som alla har den att tacka för sitt välstånd. I det ögonblick man i Väst kunde koncentrera sig på husets lagfart och inte bara på själva huset, uppnådde man en kolossal fördel gentemot resten av mänskligheten. Tack vare lagfarter och aktier kunde människor plötsligt gå ifrån att bara se sina tillgångar för vad de faktiskt

är (hus är bara tak över huvudet) till att tänka på vad de skulle kunna vara (säkerhet för krediter med vilka man kan starta eller expandera en rörelse). Därmed byggde man i Väst en steg som gjorde det möjligt för folk att klättra upp från den materiella världens sjaskiga källare till de salar där kapital skapas.

FÖR VISSA LÄTER det här kanske alltför enkelt, för andra alltför komplicerat. Men hur skulle det vara möjligt att använda en tillgång på ett produktivt sätt om den inte tillhör någon eller något? Hur bekräftar vi att denna tillgång och de transaktioner som omvandlar den och höjer dess produktivitet alls existerar, om inte i ett standardiserat system? Var noterar vi denna tillgångs relevanta särdrag, om inte i det standardiserade systemets register? Var finns den etikett som styr hanteringen och överlåtelsen av denna tillgång, om inte i det formella regelverket? Det är det formella systemet som gör det möjligt för oss att aktivera kapitalet.

Tillgångars omvandling till kapital börjar i Väst med att man beskriver och organiserar de ekonomiskt och socialt mest användbara aspekterna av tillgången ifråga och lagrar denna information i ett register – en notering i en kassabok eller en blip på en hårddisk – för att sedan förkroppsliga den i en lagfart. För hela denna process gäller en uppsättning detaljerade och strikta regler. Fastighetsregister och lagfarter representerar därigenom vår gemensamma föreställning om vad som är ekonomiskt intressant med ett stycke fast egendom, samlar och organiserar all den relevanta information som behövs för att vi ska kunna göra oss en bild av en tillgångs potentiella värde. Detta är det rike där vi identifierar och utforskar tillgångar, och där vi kombinerar dem med andra tillgångar. Detta formella system är kapitalets kraftcentrum. Det är här kapitalet föds.

DEN TILLGÅNG vars ekonomiska och sociala aspekter inte är fixerade i ett formellt system är det extremt svårt att omsätta på en marknad. Hur skulle man kunna hantera alla de oräkneliga tillgångar som köps och säljs i en modern marknadsekonomi utan ett formaliserat system? Utan ett sådant system medför ju varje transaktion, med till exempel ett stycke tomtmark, en enorm ansträngning bara för att få fram det mest grundläggande: Äger säljaren tomten och har han rätt att överlåta den? Kan han inteckna den? Kommer den nye ägaren att accepteras av den administrativa instans som är relevant i sammanhanget? Med vilka medel kan man mota undan andra aktörer med ägaranspråk?

Utan tydliga svar på den sortens frågor kan en försäljning eller uthyr-

ning av ett hus kräva långdragna procedurer för att få in godkännanden från alla grannar. Ofta är det i tredje världen enda sättet att styrka att ägaren verkligen äger huset. Därför gör man också i regel bara affärer inom den närmaste bekantsskapskretsen. Alltså är det inte bristande entreprenöranda som är huvudproblemet i dessa länder. Vad de fattiga saknar är de juridiska mekanismer som skulle frigöra deras tillgångars ekonomiska potential.

FÖRR SPEKULERADE man över om vi använde just ordet "kapital" (från latinets caput = huvud) därför att det är i huvudet vi skapar kapital. Att kapital är något som alltid har varit höljt i mystik beror på att det, liksom energi, bara kan upptäckas av och hanteras med hjärnan. Det enda sättet att röra vid kapital är om en tillgångs ekonomiska aspekter är registrerade på papper, så att vi kan koppla ihop dem med en viss plats och en viss ägare. Detta representativa system ingår i en förnämlig intellektuell tradition i vilken vi människor bemästrar vår miljö i syfte att skapa välstånd. I tusentals år har de lärde talat om för oss att det finns olika verklighetsnivåer, flera av dem osynliga, och att det bara är genom att konstruera representativa mekanismer som vi kan få tillgång till dessa.

Som Margaret Goden uttrycker det: "Några av människans viktigaste skapelser har varit nya, representativa system. Däri ingår formaliserade beteckningar, såsom de arabiska siffrorna (nollan ej att förglömma), kemiska formler, eller musikernas helnoter, halvnoter och fjärdedelsnoter. Språk för dataprogrammering är ett sentida exempel" (*The Creative Mind*, 1992). Representativa system som matematiken och integrerad egendom hjälper oss att manipulera och strukturera världens komplexitet på ett sätt vi alla kan förstå och som gör det möjligt för oss att kommunicera sådant som vi annars inte skulle kunna hantera.

MED REPRESENTATIONER väcker vi liv i nyckelaspekter av världen, så att vi kan förändra vårt sätt att tänka om den. Filosofen John Searle har noterat att vi människor kan komma överens om att tilldela vissa fenomen "en ny status, varvid denna status får en kompletterande funktion som inte kan fyllas bara i kraft av de fysiska kvaliteterna hos fenomenet ifråga" (*The Construction of Social Reality*, 1995). Detta ligger, menar jag, mycket nära vad det juridiska systemet gör med egendom: det tilldelar, genom överenskommelse, en ny status åt en tillgång som gör att den kan fylla de funktioner som genererar kapital. Det är viktigt att göra det systemet universellt, så

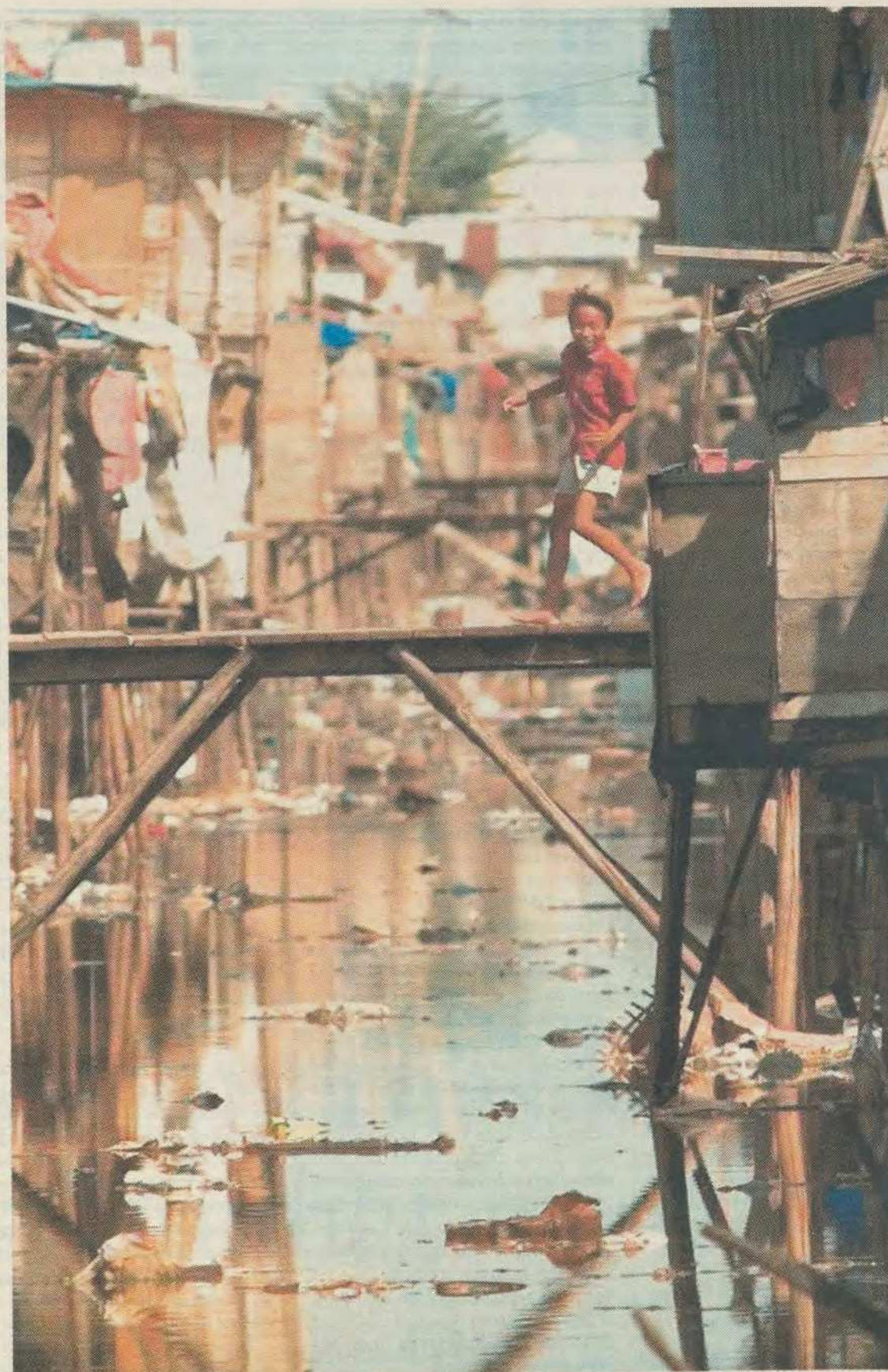
att alla medverkar i den överenskommelse som möjliggör samarbete och höjd produktivitet.

I dag äger och överför man i utvecklingsländerna sina tillgångar i regel utanför den formella juridiken. De informella arrangemangen är ofta bara kända bland grannarna eller inom en trängre krets. För att modernisera ett av dessa länder

måste man väva in alla dessa olika, informella arrangemang i ett enhetligt system ur vilket man sedan kan härleda allmänna, juridiska principer. Alla de olika överenskommelser som florerar "där ute" måste integreras i ett enda, övergripande avtal.

Hur gör man då? Hur kan en regering ta reda på vilka informella

arrangemang som finns? Exakt den frågan fick jag av fem indonesiska ministrar. Jag befann mig i Indonesien för att lansera min förra bok, och de passade på att bjuda in mig till ett samtal om den informella sektor som omfattar 90 procent av landets befolkning. Eftersom jag fruktade att mina åhörare inte skulle orka följa ett långdraget, tekniskt

Folkets lag måste formaliseras

Akademiker, journalister och aktivister har haft monopol på att tala i de fattigas sak. Bilden är tagen i Indonesien.

Foto: David Longstreath/Pressens Bild

resonemang, tänkte jag ut ett annat svar, ett indonesiskt svar.

UNDER RESAN hade jag tagit några dagar ledigt för att besöka Bali, en av de vackraste platserna på jorden. Där jag strosade bland risfälten hade jag ingen aning om var gränserna mellan de olika ägorna gick. Men det visste hundarna. Varje gång jag korsade en gräns, så var det en ny hund som skällde. Dessa indonesiska hundar må ha varit okunniga i juridik, men de visste exakt vilka tillgångar deras husbonde kontrollerade. Jag sade till ministrarna att landets hundar satt inne med de basfakta som behövdes för ett formellt system. Genom att resa utefter landsvägarna och lyssna till de skällande hundarna, skulle de gradvis kunna arbeta sig uppåt, via de nätverk av informell representation som var utspridda över landet, tills de kom i kontakt med gällande överenskommelser. "Aha", svarade en av ministrarna, "Jukum Adat (folkets lag)".

Det var genom att upptäcka "folkets lag" som man i Väst konstruerade sina formella system. Varje regering som på allvar vill skapa ett nationellt avtal måste lyssna till hundarnas skall, måste identifiera de informella normerna och hur de representeras, lösgöra dem från den lokala kontexten och sammanfoga dem till ett regelverk som alla kan acceptera. Denna process, i vilken man lyfter normer och representation från ett informellt och lokalt sammanhang till ett formellt och universellt, kallar vi "representationstrappan".

I varje land där vi arbetar, jämför vi huvuddragen i de informella normerna med den officiella lag som egentligen är en "elitlag", eftersom den uppenbarligen avvisas av, eller inte är möjlig att tillämpa på, större delen av nationen. Därefter blandar vi, under kontinuerlig konsultation med både informella och formella ledare, det goda i de lokala reglerna med det som är acceptabelt i elitlagarna för att därigenom få fram en enhetlig lagstiftning som går att applicera i hela landet.

Skälet till att vi tar de informella reglerna på allvar är att de är funktionella och meningsfulla för dem som arbetar utanför det formella systemet. Problemet med informella lagar är att de bara gäller för mindre områden, vilket begränsar de ekonomiska aktörerna till en mycket liten marknad. Ingenstans har vi mött människor som arbetar i den informella sektorn och som motsätter sig en integration med den formella, förutsatt att den föreslagna lagstiftningen är förankrad i deras seder och bruk, att den förklaras på deras eget språk, och att den inte medför alltför höga transaktionskostnader.

VI LÄRDE OSS hur man upptäcker informella arrangemang och hur man integrerar dem med en formell lagstiftning genom att studera hur man i Väst och i Japan under flera århundraden har klarat övergången från utspridda, informella arrangemang till ett integrerat system baserat på rättstrygghet. Större delen av vår kunskap inhämtade vi dock genom egen empirisk forskning i utvecklingsländer. Ute på fältet famlade vi oss fram genom informella världar och lärde oss till slut hur man får kontakt med de oskrivna regler som ligger till grund för äganderätten.

Att uppdaga dessa arrangemang liknar inte alls det sätt på vilket man försöker fastslå äganderätten i ett formellt juridiskt system, där man kan lita på de register som genom åren skapat en stig av papper, en "lagfartskedja", som man kan följa till dess ursprung. I utvecklingsländer är denna kedja av lagfarter i bästa fall otydlig för en utomstående. Den informella sektorn saknar, bland annat, den centrala byråkrati som utgör kärnan i det formella samhället. Vad människor i den informella sektorn däremot har, är starka, tydliga och detaljerade samförstånd inom den egna kretsen beträffande de regler som klargör vem som äger vad. Till och med hundarna respekterar dem.

Följaktligen är det enda sättet att få fram de informella reglerna för fastigheter i ett visst område att kontakta dem som lever och arbetar efter dessa regler. Även om den muntliga traditionen dominerar ute på landsbygden i många länder, så har de flesta människor i utvecklingsländernas informella, urbana sektorer kommit på ett sätt att skriftligt representera sin egendom enligt regler som de själva erkänner och som myndigheterna är så illa tvungna att acceptera.

PÅ HAITI, till exempel, var det ingen som trodde att vi skulle hitta några dokument som klargjorde rådande äganderättsförhållanden. Haiti är ett av världens fattigaste länder; 55 procent av befolkningen är analfabeter. Icke desto mindre kunde vi, efter en noggrann genomgång av Haitis urbana områden, inte hitta en enda byggnad, ett enda skjul eller någon enda tomtplätt vars ägare inte hade åtminstone ett dokument till stöd för äganderätten – även om det så gällde hans "okupationsrätt". Var vi än har varit i världen, har de flesta fattiga män-

niskor som lever i lagens utkanter haft någon sorts lokalt framställd eller modifierad sak som representerar och bekräftar deras anspråk på ägande. Och det är med utgångspunkt i dessa informella representationer, liksom från förteckningar och intervjuer, som vi överallt kan få fram ett utkast till ett avtal om egendomsförhållanden.

Så snart vi bara får tag i någon informell representation, så har vi en ariadnetråd som leder till den överenskommelse på vilken man kan bygga ett självupprätthållande avtal. Representationer är ett resultat av att en särskild grupp människor har uppnått en allmän konsensus beträffande vem som äger vilken egendom och vad varje ägare kan göra med den. Att läsa själva representationen och utvinna meningen i den kräver ingen examen i arkeologi. Dessa är inte skrivna på någon mystisk kod som måste knäckas. Det är människor med mycket tydliga och affärsmässiga avsikter som har skrivit de här dokumenten för att klargöra för alla berörda parter vilka rättigheter de gör anspråk på. Vad de vill förmedla är att deras rättigheter är legitima, och de är beredda att ge så mycket stödande bevisning som möjligt. Deras representationer har ingen-ting att dölja; de har utformats för att erkännas för vad de är.

DETTA ÄR INTE alltid uppenbart, därför att vi ofta, tyvärr, tenderar att förväxla frånvaron av centrala register med okunnighet när det gäller de fattiga. När vi fått tag i dokument som utgör representation, kan vi "dekonstruera" dessa för att få fram de principer och regler som utgör den överenskommelse de bygger på. När vi väl har gjort det, kommer vi att ha det informella systemets alla viktiga och relevanta pusselbitar.

Nästa steg är att ge det hela en skriftlig form – att organisera regler och principer i tillfälliga förordningar som kan granskas och jämföras med den existerande, formella lagen. Att omvandla lösliga system till lagtext är heller inget problem. Det skiljer sig faktiskt inte mycket från vad myndigheter gör när de vill framställa en enhetlig lagtext för en hel nation (till exempel USA:s handelslagar) eller på en mellanstatlig nivå (som de lagar som gäller inom EU eller WTO). Genom att jämföra informella och formella lagar kan en regering se hur bägge kan justeras för att passa ihop med varandra och sedan bygga ett ramverk för en integrerad lagstiftning. I grund och

botten var det så lagarna i Väst skapades: genom att gradvis sortera bort det som inte var användbart och att ta till sig det som fungerade.

MOT SLUTET av vårt arbete ger vi den regering som är vår uppdragsgivare ett program för att steg för steg reformera befintliga institutioner i syfte att integrera all ekonomisk aktivitet i landet under en enda lagstiftning. Detta kräver att man ersätter dålig lagstiftning och dålig administrativ praxis med regler och procedurer som gör kapitalet fruktbarande, genom att koppla ägare till tillgångar, tillgångar till adresser, ägande till juridiskt ansvar, förpliktelser till upprätthållande och genom att göra all information om tillgångar och deras ägares historia lättillgänglig. Målet är att omvandla en anonym och utspridd massa av ägare till ett nätverk av individuellt identifierbara och ansvariga affärsidkare som kan skapa kapital.

Detta kräver att man kokar ner reformprogrammet till en begriplig vision som gör det möjligt för politikerna att entusiasmera sina väljare. Ett sådant program skräddarsyr ett meddelande åt varje målgrupp: de fattiga måste övertygas om att de kommer att klara sig bättre inom ramen för en formellt reglerad ekonomi än utanför; privata företagare och banker måste inse att en integrering av den informella ekonomin innebär en större marknad för varor och tjänster; politiker måste övertygas om att basen för statens skatteintäkter kommer att breddas, vilket innebär ett minskat biståndsberoende; och hela nationen måste inse att allas inkluderande kommer att göra ekonomin effektivare och motverka de svarta marknadernas, kriminalitetens, maffians och drog-handels expansion.

OM ALLT DET HÄR låter mer som en antropologisk rövarhistoria än som en grund för juridiska reformer och ekonomisk utveckling, så beror det på att de som i dag har monopol på att tala i de fattigas sak är akademiker, journalister och aktivister motiverade av medlidande eller intellektuell nyfikenhet snarare än av ett intresse för att skapa en juridisk ram för ekonomiska reformer.

Om vi arbetar för reformer, inte i namn av någon ideologi, västliga värderingar eller de multinationella bolagens och de internationella finansinstitutionernas dagordningar, utan bara med de fattigas intressen för ögonen, kommer övergången till en marknadsekonomi – kalla den vad som helst ("tredje vägen", "social marknadsekonomi" eller gammal hederlig "kapitalism") – att bli vad den alltid borde vara: en angelägenhet för varje sann humanist och en viktig insats i kriget mot fattigdomen. ■

**Jag sade
till ministrarna
att landets
hundar
satt inne
med
de basfakta
som behövs
för ett formellt
system.**

Det är den enskilda människans livsval som intresserar ekonomipristagaren **Amartya Sen**. Han säger att vi måste komma bort från en förenklad debatt som är för eller emot globalisering.

Foto: Richard Drew/Pressens Bild

”Idén om civilisationernas kamp är ett grundligt misstag”

Av

Emil Uddhammar och Fredrik Erixon

EFTER NÅGRA MINUTERS VÄNTAN i en av de rymliga och ljusa salongerna i Masters Lodge vid Trinity College i Cambridge promenerar en medellång, litet böjd man fram till oss och tar vänligt i hand. Lätt förkyld, något till åren kommen men med en gnistrande blick bjuder han oss att sitta ned i ett burspråk med utsikt över gröna, välsköta gräsmattor och ålderdomliga byggnader. I sin slitna tweedkavaj och med sitt skarpa intellekt tycks Amartya Sen smälta in perfekt i den klassiska Oxbridgemiljön. Uppvuxen i Indien har han vandrat en lång väg: från barndomens Bengalen och Calcutta med dess svältkatastrofer till chef för en av de klassiska institutionerna i det borgerliga England.

Om detta kan Sen inte bara ge egna beskrivningar ur livet. Som ekonom och samhällsforskare har han också ägnat huvuddelen av sin verksamhet åt att utröna hur fattigdom, ojämlikhet och socialt förtryck skall kunna bekämpas. År 1998 fick han Riksbankens pris i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne, allmänt kallat Nobelpriset i ekonomi, och före dess hade han som professor vid Harvard i flera år varit knuten till Världsbanken och andra internationella institutioner. Där har han bland annat utarbetat det så kallade Human

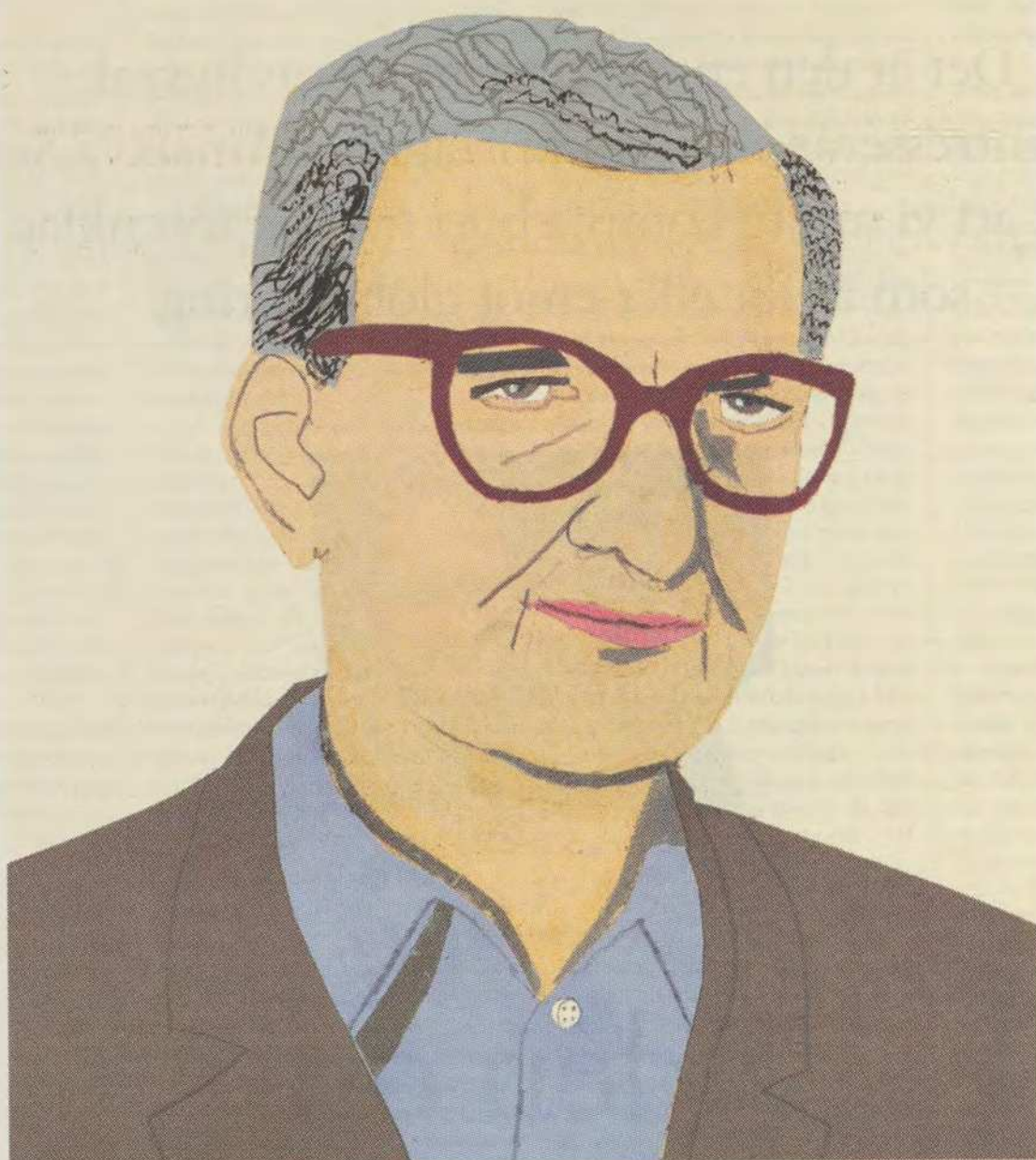

Illustration: Claes Jurander

Development Index, vilket är ett mer sammansatt mått på välbefinnande än det mycket förenklade bruttonationalprodukt per capita, som länge var det enda som användes. Amartya Sen har varit djupt engagerad i debatten om globaliseringen och utvecklingen för världens fattigaste länder.

Just indikatorer på utveckling – och underutveckling – är en specialitet i Sens forskning. I böcker som *Poverty and Famines* (1981) och samlingsvolymen *The Political Economy of Hunger* (1990-91) har Sen lanserat nya sätt att mäta välfärd och öppnat för nya tankar om fattigdom. Men detta är bara en aspekt av hans intresse för utvecklingsfrågor. Sen har i flera böcker och uppsatser koncentrerat sig på etiska aspekter på fattigdom och utveckling och på etik och ekonomi i allmänhet. Nationalekonomers stundtals snäva perspektiv på etiken, det låsta fokuset på samhällsekonomisk nytta, missar väsentliga perspektiv. Ett huvudspår i flera av hans böcker är just att nationalekonomins konsekvensetik inte riktigt fångar de verkliga situationer människor i fattiga miljöer ställs inför, de val de måste göra. Det har en stor betydelse för just hur program för att bekämpa fattigdom utformas.

SEN HAR I FLERA SAMMANHANG KRITISERAT ett västcentrerat perspektiv på världen. Vi kommer in på ett reportage som Washington Post publicerade i slutet av förra året med anledning av terrordåden den 11 september, i vilket Samuel Huntingtons tes om civilisationernas kamp ställdes mot Francis Fukuyamas idé att den liberala och demokratiska samhällsordningen går mot en världsomspännande seger. Huntington ser de stora civilisationernas grundläggande normer som oförenliga, och särskilt då den muslimska världens i förhållande till västvärldens. Fukuyama har i en omtalad essä, som faktiskt skrevs strax före murens fall 1989, och som han senare utvecklade i en bok, framhållit att den västerländska demokratiska samhällsordningen och marknadsekonomin utkristalliserat sig som de system som den övriga världen försöker anpassa sig till och integreras i. Båda böckerna har haft stort inflytande på den amerikanska debatten. Hur ser då Sen på denna debatt?

– Jag tror att idén om civilisationernas kamp är ett grundligt misstag. Det börjar inte med

uppfattningen att civilisationer måste gå i kamp med varandra, utan i tanken att människor runt om i världen främst kan klassificeras genom den civilisation man tillhör och i det faktum att Huntingtons klassifikation främst grundas på religionen. För många människor är religionen mycket betydelsefull – fast inte för mig – men också för dem som fäster stor vikt vid religionen är det inte deras enda identitet. De har många andra sociala band, medlemskap och kontakter som nationalitet, språk, politik och etnicitet. Kanske har man en identitet som har att göra med klass och kön. Människor kan klassificeras på många olika sätt, och den mest förkrympande delen i tesen om civilisationernas kamp börjar alltså redan med föreställningen att det finns ett enda unikt sätt att bestämma vår identitet.

– Folk talar om den muslimska världen. Sedan ställer man sig frågan: beter sig muslimer på det ena eller andra sättet? En del säger att denna religion skapar terrorister, andra säger nej, de gör inte den rätta tolkningen av Islam. Den muslimska världen är mångskiftande. En del muslimer har varit stora krigare, andra framstående pacifister, vissa har varit djupt lärda vetenskapsmän, andra praktiskt inriktade maktutövare som lade under sig stora delar av världen.

Amartya Sen påpekar också det märkliga i att Indien i Huntingtons bok kallas den hinduiska civilisationen, samtidigt som Indien har fler muslimer än i stort sett alla andra länder i världen, undantaget Indonesien och nätt och jämnt Pakistan. Indien har fler muslimer än Frankrikes och Englands sammanlagda befolkning. Att beskriva detta land som "den hinduiska civilisationen" är helt enkelt absurt. Med denna typ av kategoriska misstag blir den påföljande analysen undermålig, historiskt sett såväl som ett inlägg i dagens debatt.

INTE HELLER FUKUYAMAS TES är enligt Sen välbetänkt: den överbetonar västerlandets roll. När vi idag talar om det liberaldemokratiska samhället, bygger det naturligtvis på europeisk upplysning och modernism. Men här kan vi inte säga att vi talar om traditionella europeiska dygder. Platon och Thomas av Aquino var knappast mer toleranta än Konfucius, och många orientaliska tänkare som Ashoka (indisk härskare och buddhistisk samhällsfilosof på 200-talet f Kr) och Buddha var troligen betydligt mer toleranta än sina samtida europeiska tänkare. Ett exempel som Sen gärna uppehåller sig vid är mogulhärskaren Akbar som härskade över stora delar av Indien i slutet av 1500-talet, och som i ett tal år 1590 argumenterade för en sekulariserad stat. Han menade att staten måste skydda varje religion från förföljelse av andra.

– Samtidigt som Akbar höll sitt tal i Agra var inkvisionen i full svang i Europa. År 1600 brändes Giordano Bruno på bål för sina kätterska tankar vid Campo di Fiori i Rom. Så föreställningen att det toleranta Väst nu går sitt segertåg över världen tror jag helt enkelt inte är korrekt. Det här är visserligen inte riktigt vad Fukuyama säger, men han går litet för långt i denna riktning. Idéer om förnuftets och toleransens betydelse har figurerat vid olika skeden i historien och i olika delar av världen. Det är riktigt att den europeiska upplysningen gjorde en klassisk tolkning och utveckling av dessa idéer, men man byggde också där på idéer från andra delar av världen. Voltaire var exempelvis i hög grad påverkad av indiskt och kinesiskt tänkande. Vi skulle tjäna mycket på att bygga vår förståelse av världen mindre på uteslutande kategorier och mer på ett erkännande av att vi människor inte bara är mångtydiga, utan mångtydiga på många olika sätt.

– Det finns en mångfacetterad mångtydighet i världen som vi måste förstå. Vi kan inte skydda oss från en "kamp mellan civilisationerna" bara genom att förneka våra olikheter, eftersom de existerar. Den väg vi kan gå bygger i stället på erkännandet av mångtydigheten i våra olikheter. Raderna av kategorier korsar varandra, och varje studie som enbart bygger på ett sätt att indela mänskligheten bidrar till att göra världen mer konfliktfylld och explosiv än vad den behöver vara.

– Ta till exempel demonstrationerna mot globaliseringen. Detta är välorganiserade protester som också är synnerligen globala, sannolikt några av de mest globaliserade händelserna i vår tid, men de har inte sin grund i någon särskild civilisation, religion eller kultur. Här har vi en annan kategorisering. De kan lyckas eller misslyckas, men utgör ett försök att se människor som fattiga eller rika, ett perspektiv underifrån som ställs emot etablissemangets.

En vanlig kritik mot globaliseringen är att den i själva verket innebär att västliga idéer och institutioner exporteras till tredje världen. Den har liknats vid ett slags nykolonialism som tar för givet att det är den vita, anglosaxiska och protestantiska kulturen och dess institutioner som är normgivande. Den här kritiken har luftats från helt olika håll, från vänsterradikala globaliseringsmotståndare till Singapores kontroversielle ledare Lee Kuan Yew som menat att asiatiska länder i stället för att importera västerländska demokratimodeller bör följa de mer auktoritära "asiatiska värdena".

– Tanken att demokrati är en enbart västlig idé är ett misstag, invänder Amartya Sen. Delar av denna idé, som tolerans, rösträtt och yttrandefrihet, är en produkt av grekiskt, indiskt och kinesiskt tänkande. Demokratin som vi i dag känner den är ett resultat av den moderna tiden efter upplysningen, men grundidéerna är inte särskilt mycket äldre i Europa än i Asien. Därför begår man ett misstag genom att säga att demokrati är något unikt västerländskt som nu pådyvlas öst eller syd.

Under det senaste årtiondet har demokratin flyttat fram sina positioner på många håll i världen. Ett sorgligt undantag i det avseendet är Afrika. Där kämpar flertalet länder med svåra ekonomiska och politiska problem, och utvecklingen tycks inte kunna ta fart. Tunga forskare – Christopher Clapham i England, Jean-Pascal Daloz och Pascal Chabal i Frankrike och många andra – menar att afrikanska stater söder om Afrika är "kleptokratiska" och oförmögna att åstadkomma

utveckling. Man menar att Väst inte har insett att den egentliga normstrukturen i dessa länder är traditionell och autokratisk, och så länge förhållandena är sådana kommer demokratin inte att slå rot.

– Afrika har en enorm potential för demokrati. När jag först besökte Afrika – det var under befrielsekampens tid under slutet av femtiotalet och början av sextiotalet – stod kontinenten beredd att vandra demokratins väg. Jag minns att jag 1963 skrev från Uganda för en indisk tidskrift om de energiska afrikanska journalisterna, om hur orädda och frimodiga de var. Inom två år hade i stort sett samtliga dessa journalister mördats, och denna tid innebar ett svårt bakslag för utvecklingen. Militären tog över i land efter land, och denna utveckling närdes i hög grad av det kalla krigets logik, som ju utkämpades också i Afrika: om diktaturen var vänster-sinnad stöddes den av Sovjet, var den antisovjetisk stöddes den av USA och Natoländerna. Följden blev att ingen av dessa militärdiktaturer någonsin saknade stöd, och Afrika hade därför inte mycket att välja på. Men att ge den afrikanska kulturen skulden för detta vore återigen ett stort misstag. Stormakterna hade ett intresse av att styra de olika staterna efter sina egna intressen, och brydde sig inte alls om huruvida det var liberal demokrati eller inte. Många afrikanska länder börjar därför sin strävan mot demokrati med ett tungt arv från militära diktaturer, och det är svårt att komma ur det.

– Jag har länge undrat varför några av de mest centrala områdena inom demokratin får så liten uppmärksamhet i den globala debatten, som exempelvis betydelsen av en fri press och fria medier. De flesta av dessa länder saknar i dag förutsättningarna för en blomstrande press, och stöd till en sådan infrastruktur kunde ges med en bråkdel av de summor som i dag spenderas på militärt bistånd.

MEN OCKSÅ EFTER ATT DET KALLA KRIGET tagit slut har många länder i tredje världen fått stora summor i bistånd. Ändå har det inte lett till någon nämnvärd tillväxt och utveckling. I flera fall är det till och med möjligt att hävda att biståndet hämmat utvecklingsprocessen. Man har hävdat att det främst bidrar till att hålla korrupta politiker under armarna, diktatorer som enligt vissa kritiker inte ens har ekonomisk utveckling på sin dagordning. I en ny bok från världsbanksekonomen William Easterly, *The Elusive Quest for Growth* (2001), är tonen mycket öppenhet – vilket gjorde att ledningen för Världsbanken lade munkavle på honom – och han ifrågasätter hela det tänkande som ligger bakom den rika världens bistånd och lån till fattiga länder, särskilt i Afrika.

– Det vore ett stort misstag att se på utveckling som i första hand relaterat till bistånd, säger Sen. En fråga är om utveckling primärt kan genereras av bistånd. Svaret är nej. En annan fråga är: om en utvecklingsprocess har genererats av inhemska krafter, kan bistånd då hjälpa till? Svaret är definitivt ja. I boken *Development as Freedom* (1999) fokuserar jag därför inte alls på biståndet. I stället är det skapandet av lämpliga förutsättningar för marknader, demokrati och andra grundläggande institutioner, inklusive social rättvisa, som är det väsentliga.

Vi för in diskussionen på frågan vad protektionismen betyder i detta sammanhang. Den är definitivt ett av problemen, menar Sen, eftersom den inte leder till effektivitet inom ekonomin. Icke desto mindre har vi sett hur länder som Sydkorea har använt protektionism i en fas av sin utveckling för att därefter övergå till frihandel, framhåller Sen. Samma strategi användes av Japan. Protektionism är i allmänhet ett ont, men vi måste se denna typ av åtgärder i sitt sammanhang.

– UTVECKLING MÅSTE FÖRSTÅS på ett mer integrerat sätt, vi måste inse att det är en rad olika faktorer som är betydelsefulla, snarare än att lyfta fram en enda faktor och säga: detta är problemet! Rätt länge har debatten lidit av att personer trätt fram som vaskat fram en enda fråga och sagt att "protektionism är felet" eller "den fria marknaden är boven". Dessa debattörer har gjort det alltför enkelt för sig. Marknaden är i grunden en stor hjälp för utvecklingen, men den behöver hjälp och stöd från en rad andra institutioner för att fungera. Det krävs en rättsordning som gör att människor känner sig trygga och säkra för att få i gång investeringar och företagsamhet. Vi behöver en heltäckande struktur för att marknaden skall fungera, och det gäller inte minst då vi talar om globaliseringen. Framför allt måste vi komma bort från den överförenklade debatt som är för eller emot globaliseringen, för eller emot marknaden.

I ett avsnitt av *Development as Freedom* diskuterar Sen de ekonomiska svårigheter som möter länderna i det forna östblocket och Sovjetunionen. Han pekar på en allvarlig brist som har att göra med frånvaron av institutionella strukturer och den affärsmoral som är grundläggande för en framgångsrik kapitalism. Vi undrar om inte detta också är ett problem för många länder i tredje världen.

– DET HÄR ÄR NATURLIGTVIS ett världsomspännande problem som också gäller för länder i tredje världen. Jag tror att det sätt som vi uppför oss på har en central betydelse för hur samhället som helhet fungerar. De som studerat kapitalismens tidiga framgångar, inklusive Adam Smith, har ofta varit djupt engagerade i frågor om incitament och moraliskt handlande. Om du utfärdar ett löfte måste du hålla det, om du ingår ett kontrakt måste du uppfylla det, om du beskriver en produkt som du har för avsikt att sälja till en kund så går du inte sedan hem och tillverkar en betydligt sämre vara bara för att tjäna extra på transaktionen. Att inte begå denna typ av svek är en mycket väsentlig del av en välfungerande kapitalism. Betydelsen av etik har framhållits tydligt inom den nationalekonomiska teorin ända sedan begynnelsen, men vi har en tendens att

**Afrika
har
en enorm
potential
för
demokrati.**

glömma detta. Man försöker till exempel göra mänskligt beteende betydligt mer inskränkt än vad det i verkligheten är.

VI FORTSÄTTER ATT DISKUTERA ETIK OCH EKONOMI en stund, och kommer in på frågan om vilken information vi kan ha om de olika aktörerna på marknaden. Nobelpristagaren Friedrich Hayek publicerade 1945 en artikel, "The use of knowledge in society", som ställde frågan: Vad kan vi i verkligheten veta om allt det som dagligen pågår ute i samhället? Hans slutsats var att central planering av ekonomin inte är möjlig, eftersom regeringen inte kan ha relevant kunskap om allt det som lokala aktörer har kännedom om för att de skall kunna fatta rationella beslut. Är inte detta en stor utmaning för samhällsvetenskapen?

– Personligen har jag inte imponerats så mycket av just den artikeln som av mycket annat i Hayeks tänkande, som jag tar på stort allvar. Särskilt har jag tagit intryck av hans teori om frihet som en process som är betydelsefull oavsett konsekvenserna. Jag anser att det är extremt betydelsefullt att ha en icke resultatorienterad syn på frihet. Som kontrast kan man ta Milton Friedman, som inte alls fäster någon inneboende vikt vid vår frihet att välja, den är bara bra därför att den leder till ett mer välmående samhälle. Detta hade Hayek inte alls gått med på. Friheten att välja måste stödjas oavsett vilka dess sekundära konsekvenser blir. Ta som exempel ett tänkt samhälle där politikerna kunde känna till alla våra handlingar ute på marknaden och verkligen kunde planera och styra oss på ett lika rationellt och effektivt sätt som vi själva skulle ha valt. Parallellt kan vi tänka oss ett annat samhälle, som i stället låter var och en av oss välja på marknaden. Anta så att båda dessa samhällen producerar lika mycket, att de ger samma välbefinnande. Med Friedmans perspektiv skulle vi inte kunna säga att det ena samhället var bättre än det andra. Då skulle Hayek invända – och jag ger honom definitivt rätt – att det senare samhället är att föredra, därför att vi där tillåts att välja våra egna liv.

Förra årets Nobelpristagare Joseph Stiglitz, George Akerlof och Michael Spence har också studerat den komplexa roll som information spelar i samhället och i ekonomin. Dock från en annan utgångspunkt: Hayek var huvudsakligen intresserad av svårigheten för stater och myndigheter att samla information om ekonomin och den bristande effektiviteten i statens program som följde av detta. Stiglitz, Akerlof och Spence har i stället intresserat sig för informationsproblemen på den fria marknaden. Hur kan till exempel försäkringsbolag få den information om försäkringstagaren som är väsentlig för att kunna räkna ut vilka risker den utsätter sig för och vilka premier den därför bör betala? Här finns problemet med så kallad asymmetrisk information: försäkringstagaren vet mer om sina risker än försäkringsbolaget. Under lång tid ägnade nationalekonomer sig knappast åt dessa frågor, och vi undrar hur man kan förklara det.

– Jag är glad att ni tar upp detta, eftersom jag nyss argumenterade utefter de linjer som drags upp av Hayek och andra ekonomer som föredrar en marknadsbaserad produktion – Oscar Lange, Abba Lerner, John Hicks men också Kenneth Arrow och Gerard Debreu. I deras analys antar de att marknaden är informationseffektiv. Detta är också mycket viktigt, för utan den komponenten skulle marknaden inte kunna åstadkomma mycket. Men i nästa steg kan man naturligtvis vara kritisk och ställa frågan: ger marknaden ett i alla avseenden effektivt resultat? Vad händer till exempel med ojämlikheten? Detta är en stor fråga.

EN DEL SÄGER DÅ att man skulle kunna åtgärda detta genom att omfördela alla resurser på ett jämlikt sätt så att säga innan marknaden börjar arbeta igen. Men var och en inser naturligtvis att detta skulle innebära en gigantisk revolution, framhåller Sen.

– Samtidigt kan man säga att marknaden, givet den existerande distributionen av tillgångar, visserligen är effektiv men också mycket orättvis och ojämlik. Här är ett område som behöver diskuteras mer av dem som är starka marknadsanhängare, och sådana som Kenneth Arrow och jag själv har förstås också gjort det. För det andra har vi frågan om marknadsekonomin som modell verkligen är optimal och håller måttet när vi talar om marknaden i stor skala, alltså den globala ekonomin. Av Adam Smith har vi emellertid lärt oss att ett av de starkaste argumenten för marknadsekonomin är just arbetsdelning, också i stor skala. Låt mig för det tredje också nämna något om det faktum att vad som antogs om informationen i en ekonomi eller på en marknad ofta visat sig inte stämma. Det som George Akerlof har visat i sin artikel "The market for lemons" från 1970 är ju att det Hayek ansåg vara så bra med marknaden – att de lokala aktörerna har relevant information – inte riktigt stämmer. När du köper till exempel en begagnad bil vet du som konsument oerhört litet om just den produkt du köper, medan säljaren vet betydligt mer, och när du lånar ut pengar vet du ganska litet om den person som du lånar ut till. Så den indelning mellan det lokala och kända och det centrala och okända som Hayek gjorde visar sig inte riktigt hålla, och jag tror att denna insikt har mycket stor betydelse för hur vi bör se på marknadens funktion.

Amartya Sen sätter på sitt typiska sätt fingret på en dominerande teoris ömma punkt, utan att därför frångå teorin dess givna förtjänster.

– Det betyder inte att marknaden inte är ett bra system. Men när vi vet att det finns asymmetrier och brister i informationen förstår vi bättre vad marknadsprocesserna i sig kan åstadkomma, och vad vi behöver komplettera dem med.

Vi tackar för oss och vandrar den stenlagda gången tillbaka mellan de sirliga tornen i det lärdomspräglade Cambridge. Vi slås av en känsla av en mindre värld, en närmare värld. Det är en värld där en pojke i skola i Calcutta fått friheten att välja sitt liv – ett liv jämsides med de främsta.

Imitationens store teoretiker. Den franske sociologen **Gabriel Tarde** har länge varit bortglömd i Frankrike men nu är han föremål för ett förnyat intresse. I sitt huvudverk *Les Lois de l'imitation* hävdade han att imitationen är förklaringen till att samhället ser ut som det gör. På många sätt tycks Tarde föregripa dagens samhälle med dess snabba överföring av influenser. I hans värld finns ingen lagbunden utveckling. Historien kännetecknas av nyckfulla vågor av imitationsmönster.

Samhället består av sömngångare som imiterar varandra

LISA IRENIUS

FÖR DRYGT hundra år sedan seglade en okänd domare från småstaden Sarlat i sydvästra Frankrike upp som ett av de stora namnen på den parisiska intellektuella scenen. Gabriel Tarde blev nästan över en natt en central referens inom filosofin och sociologin. Vägen till Paris hade beretts av den sociologiska studien *Les Lois de l'imitation* ("Imitationens lagar") som utkom 1890, och som även i dag betraktas som hans viktigaste verk. Tardes akademiska karriär kulminerade med att han år 1900 blev professor i modern filosofi vid Collège de France, en av de mest prestigefyllda professorsstolarna i Frankrike.

Efter sin död 1904 föll Tarde emellertid i glömska i Frankrike lika snabbt som han vunnit erkännande. Han har faktiskt haft större inflytande i USA än i sitt hemland. På andra sidan Atlanten fick fransmannen stor betydelse redan på tjugotalet, bland annat för sociologen Robert Park och Chicagoskolan. Det är först på senare år som Tarde åter dykt upp i den franska offentligheten. Hela hans produktion är nu föremål för en omfattande ny-publicering. På omslaget till en uppmärksammat nyutgåva av *Les Lois de l'imitation*, (Les empêcheurs de penser en rond/Seuil, 2001), hävdas att Tarde "bättre än någon annan hjälper oss att förstå vår samtid".

Gabriel Tarde föddes i Sarlat den 12 mars 1843, i en adlig familj som egentligen hette "de Tarde", men Gabriel avlägsnade senare själv pre-

positionen "de". Fadern dog när han var sju år och pojken tydde sig till modern. Tardes barndom tycks ha kännetecknats av känslor av ensamhet och isolering, och upplevelsen av utanförskap skulle följa honom; även i det parisiska livets centrum präglades han av känslan av att i grunden vara annorlunda. Hans utbildning anförtröddes ett jesuitkloster, och han försökte ständigt fly från det enligt hans egen utsago fängelselika internatet. I de sena tonåren drabbades Tarde dessutom av en smärtsam ögonsjukdom som tvingade honom att vistas instängd i ett mörkt sovrum under långa månader.

Familjen de Tarde innehöll många jurister och Gabriel slog motvilligt in på samma bana, fastän han egentligen var mer intresserad av matematik. Så småningom blev han domare, gifte sig med dottern till en jurist och fick tre barn, alltjämt boende i Sarlat. Men den begåvade Gabriel sökte hela tiden efter något mer, efter nya sätt att uttrycka sig och göra sig hörd. Chansen kom med en uppblossande debatt om den då färiska kriminologin. Tarde tog häftigt avstånd från den italienske kriminalantropologen Lombroso och dennes teorier att man mycket tidigt kan känna igen kriminella på vissa kroppsliga drag. Ingen föds kriminell, hävdade

Tarde; brottslingar växer fram ur sociala förhållanden.

TARDES GENOMBROT som samhällsdebattör och teoretiker kom emellertid först 1890, med *Les Lois de l'imitation*. Många hade före honom intresserat sig för imitationen, men aldrig tidigare lär någon ha givit företeelsen en så central ställning. Tarde såg människans tendens att imitera andra människor som själva grunden för samhället. Imitationen är det enda sanna sociala sambandet, och anledningen till att vårt samhälle ser ut som det gör.

**Tarde såg
människans
tendens att
imitera andra
människor som
själva grunden
för samhället.**

Tarde utvecklade och kompletterade teorierna i *Les Lois de l'imitation* i de två tegelstensverken *La Logique sociale* ("Den sociala logiken", 1893) och *L'Opposition universelle* ("Den universella motsättningen", 1897). I det till omfånget betydligt mindre verket *Les Lois sociales* ("De sociala lagarna", 1898) försökte Tarde sedan ge en övergripande sammanställning av sin sociologi. Tarde skrev också oavbrutet essäer och artiklar, om allt från ekonomi till opinionsbildning.

Men till det samlade verket hör inte bara idéböcker, utan även dikter och den närmast skönlitterära framtidsskildringen *Fragment d'histoire future* ("Fragment av fram-

tida historia", 1884). Men poesi och mer skönlitterär prosa letar sig in också i Tardes mer vetenskapliga verk, där metaforer och liknelser förekommer i överflöd.

DEN FRÄMSTA anledningen till att Tardes verk trängdes undan i Frankrike efter hans död var Émile Durkheim. De båda låg i häftig strid och den inflytelserike sociologen Durkheim hade det franska etablissemangen på sin sida. Deras ståndpunkter betraktades som diametralt motsatta. Med Tardes ord försökte Durkheim förklara "det lilla genom det stora, detaljen genom helheten", medan Tarde tvärtom ansåg att de stora stämningarna borde förklaras genom "anhopningen av små elementära handlingar".

På senare tid har striden mellan de två sociologerna ibland karaktäriserats som en skendebatt, men Durkheims inflytelserika lärjungar gjorde vad de kunde för att Tardes idéer inte skulle leva vidare. De förlät honom aldrig för att han kallat Durkheims "kollektiva medvetande" för en "ontologisk fantasmagori". Tarde var en celebritet så länge han levde, men han trivdes bättre i salongerna än på universiteten och hade varken läromästare eller lärjungar.

Att Durkheim och hans lärjungar tog avstånd från Tarde berodde inte enbart på att de betraktade idéerna om imitation som felaktiga, utan kanske framför allt på att de utmålades som ett hot mot den sociologiska vetenskapens status. Tarde tillämpade inte ett renodlat sociologiskt perspektiv utan var mycket influerad av psykologin. Det påstås att det var han som myntade uttrycket socialpsykologi och han

betraktas också som en pionjär för masspsykologin. Själv använde han även ordet "interpsykologi" för att beteckna den psykologi som sätter relationerna mellan individer – och inte individerna själva – i fokus. I *Les Lois de l'imitation* anlade Tarde varken ett individuellt eller kollektivt perspektiv på samhället utan intresserade sig i stället för idéer, handlingar och produkter. Samhället består inte av något annat än individer, men det är inte heller ett enkelt aggregat av isolerade beståndsdelar.

I Tardes fokus hamnar därför det som händer mellan individerna – imitationen. Det som framför allt intresserade honom inom psykologin var forskningen om sömngång och hypnos. Samtida rön visade att sömngångaren, som blundar för världen och förefaller helt inne i sin egen individuella värld, ändå passivt låter sig påverkas av omgivningen.

Detta såg Tarde som beviset för att imitation är människans natur. Också i vaket tillstånd och i sällskap med andra är människan som en sömngångare. Hon är lika passivt imitativ som den som drömmer. Tarde betraktar samhället som ett drömtillstånd, i vilket gränserna mellan fantasi och verklighet är svävande, i vilket, för att använda moderna begrepp, det virtuella och det reella flyter in i varandra.

TARDE ÄR FÖRSTÅS präglad av sin tid, men när man läser honom känns det ibland som om han diskuterade IT-samhället, i vilket vardagen lätt tar formen av en drömlig hybrid mellan det verkliga och det överkliga. Där växer sig vågorna av imitation stora och far förbluffande fort över världen. Tarde skrev att när imitationen är "driven till det högsta stadiet, så kommer den imitativa överföringen av ett lyckat initiativ från vem som helst i hela människomassan att vara nästan omedelbar, som spridningen av en våg i en perfekt elastisk miljö".

Känslan av samhörighet uppstår genom imitation, genom att människor tar del av viss information och vidareförmedlar den, inte genom ett utbyte av varor och tjänster eller genom något slags kontrakt. Människor är inte drivna av nytta, utan av högst oberäknliga och känslolystyrda krafter, och en "perfekt marknadsekonomi" kan därför aldrig bli verklighet. Den alltigenom ekonomiska definition av samhället som menar att detta består i ett "utbyte av varor och tjänster mellan fria och rationella aktörer" är förvisso klar och enkel, skrev Tarde, men mycket missvisande. Människan är inte en fri och rationell varelse, vilket visar sig tydligt när hon sveps med i imitationsvågorna, och ekonomiska transaktioner utgör knappast en betydande

social länk mellan människor. Det sociala är ett utbyte av återspeglings, inget annat. Genom avancerade kommunikationsmedel letar sig de sociala sambanden därför med allt större lätthet bortom geografiska uppdelningar som nationsgränser eller städer.

ATT TARDE på vissa sätt känns så modern beror delvis på att han verkade i en tid som på många sätt påminner om vår. Också före världskriget pågick en omfattande internationalisering, delvis tack vare järnvägens utbredning, och världen blev alltmer öppen. Tekniska uppfinningar revolutionerade näringslivet och specialiseringen av arbetsuppgifter drevs allt längre. Enorma mängder finansiellt kapital och omfattande emigrationsströmmar rörde sig på internationell nivå. Man stod inför liknande politiska och samhällsproblem som i dag.

I *Les Lois de l'imitation* skildrar Tarde utvecklingen från ett traditionstyngt till ett modifierat samhälle av dagens modell. Modesamhället, där imitation sker främst av modefenomen (nuet) och inte traditioner (det förflutna), känns igen genom att man talar om att *tout nouveau, tout beau*, eller, som det heter på svenska, "nyhetens behag". I stället för att lyssna på präster eller far- och morföräldrar sväljer man allt vad samtida nyskapare och innovatörer förmedlar. Modesamhället karaktäriseras av en öppenhet gentemot omvärlden och relativt stor jämlikhet individer emellan. Demokrati, där gränserna mellan samhällsklasser upplukras, och globalisering, där gränserna mellan nationer upplukras, blir naturliga följder av imitation.

MEN OM IMITATIONEN är så central, hur förklarade Tarde då att samhället förändras och att vi som individer trots allt är förmögna till kreativitet? Vi är inte helt förvisade till ett passivt imiterande drömtillstånd. Det är egentligen bara när människan får en nyskapande insikt, en originell idé, som hon på riktigt vaknar upp ur sin sömngång, menade Tarde. Innovationer, en ny maskin eller en ny teori eller ett nytt ord, är exempel på uppvaknanden som ger nytt bränsle åt imitationsprocessen, genom att innovationerna imiteras och mångfaldigas. Men innovation är ändå inget annat än en produkt av imitation. En ny idé föds när gamla idéer genom imitation möts i rätt ögonblick.

HÄR FINNS EN fascinerande laddning i Tardes verk. Även om han ansåg att individens möjligheter till självständigt handlande är mycket begränsade, ger hans teorier på sätt och vis den enskilda individen en särskild vikt, inte minst genom att

Gabriel Tarde trivdes bättre i salongerna än på universiteten och hade varken läromästare eller lärjungar.

han försöker förklara det stora genom det lilla. Eftersom varje person har unika erfarenheter har hon också unika möjligheter att genom imitation kombinera erfarenheter

och utveckla ett originellt tanke- och handlingsmönster. Det är allas små idéer som räknas. Ett misstag som alltför ofta gjorts är, med Tardes ord, "att tala om stora personligheter då man borde ha talat om stora idéer, ofta formulerade av väldigt små personligheter, och även om små idéer, om oändligt små innovationer som var och en av oss har tillfört den gemensamma konstruktionen."

Tarde säger inte bara att den lilla handlingen faktiskt spelar roll, utan att den är avgörande för världens utveckling. Förändring sker inte genom att två motsatser ställs mot varandra varpå en mittemellanlösning tvingas fram. Det är små subtila förlopp på samhällets mikronivå, hos den enskilda individen, som gör skillnad. När ett beteende imiteras, upprepas, repeteras, uppstår en friktion, en liten förskjutning. Upprepningen blir olikhetens källa. Detta är enligt Tarde historiens mycket lilla men oerhört fruktsamma dynamik.

TARDES IDÉER förebådar nutida tankar kring nätverk och eliter, liksom Bourdieus teorier om kulturellt kapital och de sociala klassernas reproduktion. Han har också givit ett viktigt bidrag till den filosofiska diskussion som uppstod på 1960-talet i Frankrike kring begreppet "différence", skillnad, olikhet. Tarde är en central referens i den franske filosofen Gilles Deleuzes *Différence et répétition* (ung. "Olikhet och upprepning", 1968). Tardes syn på upprepning som källa till olikhet innebär ett alternativ till dialektikens tes-antites-syntes. Det sociala är inte en helhet, där genomgående mönster utkristalliserar sig, utan en mångfald små och sköra delar.

I Tardes verk framträder konturerna av ett samhälle vars utveckling inte följer några raka linjer utan består av en komplex serie upprepningar; oändligt små, individuella uttryck av imitation och innovation, som hakar fast i varandra och växer till vågor, till oregerliga flöden i ett nyckfullt hav. Hos Tarde fanns ingen tro på en lagbunden utveckling eller på framsteget. Svårförutsägbara vågor av imitation drar genom de sömngångaraktiga människorna, och liksom i drömmen kan den samhällsliga utvecklingen plötsligt kastas från en tendens till en annan.

Det så kallade modesamhället, där vi tycks befinna oss i dag, är inte historiens slutstation; förr eller senare sker en ny förskjutning, mot vad är svårt att veta. Liksom i drömmen kan silvret plötsligt vara mer värt än guld, regnet mer eftersträfvansvärt än solskenet och ensamheten mer lockande än gemenskapen – Tarde upphäver de normativa hierarkierna. ■

Verkligheten – känd från tv

ESSÄ/Konstgjord verklighet. Den 11 september rasade illusionen av en okomplicerad framtid av tillväxt och teknikutveckling. I dess ställe uppenbarades det hat som kapitalets cyberutopiska hybris väcker hos modernitetens fiender.

Det handlar också om upplösning av gränsen mellan det naturliga och det artificiella.

De flesta av oss gjorde nog kopplingen, och i offentligheten gjordes den av bland andra vår egen statsminister Göran Persson och Nobelpristagaren Günter Grass: Det var som en film. Vi har sett kraschande flygplan och exploderande byggnader oräkneliga gånger, för varje ny megaproduktion alltmer realistiskt. Terabytes av datorkraft, tusentals arbetstimmar, minutiösa modellbyggen ägnas åt att hos åskådaren skapa illusionen av att detta verkligen inträffar. Så kommer verkligheten med sitt ofattbara facit. Den medievane cynikern kan i efterhand konstatera att producenterna till katastroffilmer som *Independence Day* och *Armageddon* lyckats tämligen bra med illusionen. Det är så här det ser ut.

Det kan tyckas cyniskt att koppla samman den ohyggliga verklighet som skapades den 11 september 2001 med Hollywoods tillverkade verkligheter, men någonstans måste det ändå göras. Eldskenet från skyskraporna lyser blixligt upp inte bara ekonomiska och politiska spänningar i den innevarande världsordningen, utan också själva verklighetsbegreppets kris i samtiden. Dessa problem är också intimt och intrikat förenade med varann, och det förefaller viktigt att belysa samspelet dem emellan.

DEN FRANSKE FILOSOFEN JEAN BAUDRILLARD konstaterade redan på 70-talet att historien, religionen och andra äldre matriser för att tolka verkligheten tagits över av den simulerade verklighet som produceras i elektroniska bildmedier. Simulacrumet, kopian, har tagit prioritet över originalet i vad som benämns en hyperverklighet, som i sista hand reproducerar de förtryckarstrukturer som bär upp det förment demokratiska västerlandet. Vi bör ta Baudrillard med en nypa salt; när han på fullt allvar drev tesen att kriget i Persiska viken enbart utspelades på tv-skärmen blev det lätt monomana och paranoida draget i hans kulturkritik tydligt. Men reaktionerna på terrorattacken visar att han har vissa poänger. En överlevande står och berättar inför tv-kamerorna, helt täckt av murbruk, alltmedan damm och rök från ruinerna virvlar runt.

Av
Svante
Lovén
Litteraturvetare

För att beskriva det obeskrivliga måste man ta bilder till hjälp, och den han väljer är inte helvetet, världens undergång eller någon historisk krigszon, utan filmen *Die Hard*, där Bruce Willis bekämpar terrorister i en skyskrapa.

Det nya är här inte att man försöker beskriva verkligheten med hjälp av en fiktion. Att tala om Kafka-artade situationer eller om Jekyll-och-Hyde-typer hör snarast till det etablerade språkbruket, en sorts snabbkod för komplicerade mänskliga fenomen. Det nya är att fiktionen används för att ge en föreställning enbart om den sensoriska, fysiska upplevelsen av en given verklighet. Den filmkunnige mannen som överlevde attacken – och som för övrigt gjorde en hjältemodig räddningsinsats – menade naturligtvis inte att jämföra sig med mannen Bruce Willis spelade, eller att attacken utfördes av människor med motiv snarlika terroristernas i filmen. Men vad han intuitivt visste var att inget annat jämförelsematerial kunde konkurrera med effektstinn Hollywoodsk actionfilm för att beskriva den rent fysiska erfarenheten av att befinna sig i en störtande skyskrapa. Effektfilmen, antingen den benämns action eller science fiction, får på så sätt en uppgift som överskrider det rena återgivandets. Den är, med Baudrillards ord, ett simulacrum, en kopia utan original. Originalet, frestas man tillägga, skapades i efterhand av de islamistiska självmordspiloterna.

DET ÄR NÅGOT DJUPT OCH TYPISKT amerikanskt över denna upptagenhet med att skapa konstgjorda verkligheter, som också brukar väcka en känsla av kulturell överlägsenhet hos många européer. Amerikaner, har den italienske författaren och semiotikern Umberto Eco konstaterat med fascinerad nedlåtethet, är besatta av *trompe l'oeuil*-effekter – vaxabinett, Disneyland, hologram etcetera, och knyter fenomenet till den amerikanska populärkulturens historielöshet och dragning till excesser. Det visuella effektraseriet i Hollywood, som inleddes med Steven Spielbergs genombrott i mitten av 1970-talet, brukar också regelmässigt anklagas för att ha infantiliserat den amerikanska filmkonsten. Denna hållning går tillbaka både till Aristoteles förakt för "spektaklet" och till

romantikens originalitetsetetik. Den elake Goethe jämförde den teaterpublik som enbart sökte övertygande verklighetsillusioner med en apa, som försöker plocka upp skalbaggar från illustrationerna i en naturhistorisk bilderbok.

Men detta syndrom kan för Amerikas del inte enkelt avfärdas som brist på estetisk sofistikerad, utan manifesterar också en speciell syn på teknologin, en möjligen neurotisk strävan efter att med teknikens hjälp inte bara kontrollera utan även ersätta naturen med en artefakt som är likvärdig eller till och med överlägsen originalet. Naturligtvis är detta sätt att betrakta teknikens möjligheter inte en amerikansk uppfinning; det hemsöker renässanstänkare som Giordano Bruno och Marsilio Ficino, och det dryftas i den franska dekadensklassikern, romanen *Mot strömmen* från slutet av 1800-talet. Men det är i USA med dess enorma satsning på underhållnings- och medieindustri som tanken kunnat omsättas praktiskt, och det är också här som strävan efter den "perfekta illusionen" får politisk sprängkraft.

Redan med ankomsten av ljudfilmen anade konservativa (europeiska) kritiker en kris för den naturliga verklighetsuppfattningen, och att denna skulle få digra politiska konsekvenser. De marxistiska kritikerna Max Horkheimer och Theodor Adorno varnade på 40-talet för att ljudfilmen passiviserar åskådaren, förlamar hans inre liv och på så vis berövar honom varje möjlighet till motstånd mot den rådande ordningen. Ett tiotal år tidigare hade Aldous Huxley i sin framtidsvision *Du sköna nya värld* skildrat hur medborgarna hålls lugna och fogliga dels med droger, dels med den underhållning som kallas "feelies" – en tydlig allusion på "talkies", ljudfilm – där man flyr in i debila erotiska äventyr med syn, hörsel och känslor. "Feely"-tekniken bygger på noggrant avvägda elektriska impulser som utlöser vissa förutbestämda neurologiska responser, en fiktiv yttring av den instrumentalistiska rationalism som humanisten Huxley, i likhet med många andra, såg som en av den moderna tidens förbannelser. Sannolikt skulle han också ha vänt sig i avsky ifrån den nutida Hollywoodfilmen, inte bara på grund av dess sensoriska attack, utan också för att den lärer sig med det rationalistiska kunskapsprojektets kanske främsta teknologiska produkt: datorn.

DE ALLTMER VERKLIGHETSTROGNA dinosaurier, rymdskepp och exploderande skyskrapor vi sett på vita duken under det senaste decenniet är några av de mer spektakulära yttringarna av en epistemologi eller kunskapsform som tar sig an verkligheten inte genom våra sinnens luddiga filter utan genom att, enkelt uttryckt, översätta den till ett or och nollor och återuppföra den som en simulerad modell. Hur myriadiskt komplicerad datormodellen än blir, hur troget den än lyckas återge människohud eller en fågels flykt, så kan den

aldrig rymma något tillfälligt eller improviserat. Slumpen existerar inte i simuleringarnas binära universum, och det är just det som är poängen. Datormodellen är i sista hand ägnad att ge oss så exakt kunskap om verkligheten som möjligt, men den gör mer än så. Just genom att vara en modell och inte ett avtryck når simulationen också en frihet gentemot originalet och blir liksom en verklighet i egen rätt.

Detta framkommer redan genom de enkla så kallade CAD-program med vars hjälp man framställer tredimensionella geometriska former av lysande konturer, så kallade wireframes, som man kan rotera på datorskärmen och beskåda i olika vinklar. En helt och hållet digital artefakt uppfattas som fenomenellt verklig – kuben eller pyramiden "finns" i rummets tre dimensioner bakom datorns glasskärm. På samma sätt kan dataspel som *Myst* eller *Quake* ge suggestionen av att man verkligen rör sig fysiskt genom landskapen på andra sidan skärmen. Ett hybristat slutmål för tekniken har formulerats av robotingenjören Hans Moravec: att kunna bygga en fullständig datormodell av planeten Jorden med allt vad den rymmer, köra den fram och tillbaks och pröva olika scenarier – biologiska, historiska etcetera.

De idealistiska och religiösa konnotationerna av en sådan teknik ligger i öppen dager. Entusiasmen inför de svindlande möjligheter som öppnar sig i simuleringarnas universum kan erinra om platonikern Ficino, som siar om hur människans alltmer avancerade verktyg kommer att ge henne makten att skapa sina egna världar. "Vem kan förneka", skriver han i slutet av 1400-talet, "att människan en dag också skall kunna skapa himlar, om hon bara kommer i besittning av verktygen och det himmelska byggnadsmaterialet?" Ett halvt millennium senare erbjuder sig datorn och den digitala informationen som verktyg och material, och Ficinors

glatt hädiska dröm tycks vara på väg att besannas. Datorn synes vara en sant apokalyptisk teknologi, uppenbarare av fördolda sammanhang och skapare av nya himlar och en ny jord.

Om datormodellen av vissa gärna tolkas som att människan visar sin definitiva makt över naturen genom att helt enkelt konkurrera ut den, så följer närmast med nödvändighet en beredskap att även tolka originalet, den givna verkligheten, i termer av simulering. Om allt under solen låter sig kodas, vad hindrar då möjligheten att allt under solen redan är kod, rentav solen själv? Tanken har dragits till sin spets av filosofen Edward Fredkin, som menar att universum i sin helhet är ett datorprogram som körs genom evigheten. Sådana tankar kan verka smått nippriga, men vilar samtidigt tryggt i en rationalistisk tanketradition med namn som Pythagoras och Leibniz, vilka också strävade efter att avtäckta en matematiskt exakt ordning bakom fenomenvärldens brus.

Datorn har således gjutit nytt liv i ett tämligen esoteriskt filosofiskt projekt, men de muskler den har givit åt viljan att

Foto: Seth McCallister/
Pressens Bild

© Film Score Monthly

Raserade illusioner.
Terrorattacken mot World Trade Center den 11 september föregreps av populärkulturens katastroffilmer, som till exempel Skysskrapan brinner.

förstå världen med matematisk exakthet har också fått oöverskådliga historiska konsekvenser. Teknikens pionjärgestalter Alan Turing, John von Neumann, Norbert Wiener med flera såg det visserligen som att de gick i Spinozas och Leibniz fotspår, men de förmålde traditionen med mäktiga politiska och finansiella intressen. Den första programmerbara digitala datorn (1946) konstruerades för att beräkna ballistiska banor, och i det kalla krigets USA drev den världspolitiska rivaliteten med Sovjet och kravet på ekonomisk expansion fram flera teorier och tekniker för kontroll och prognostisering. Datortekniken och dess modervetenskaper informationsteori och cybernetik ingår såtillvida i en mer övergripande ansats, inom såväl naturvetenskapen som de human- och samhällsvetenskapliga fälten, att ta sig an verkligheten och människan i termer av system och funktioner snarare än identitet, essens eller "själ". Vid universiteten, men också vid militära laboratorier, opinionsforskningsinstitut och företagens pr-avdelningar, var 50-talet en guldålder för den behavioristiska psykologin, exempelvis i den så kallade motivforskningen som med reklambranschens pengar arbetade fram metoder att styra den mänskliga "reflexmekanismens" köpbeteenden.

CYBERNETIKEN, VILKEN ENKLAST definieras som studiet av kontroll och kommunikation i biologiska och mekaniska system, tedde sig för många som emblematiserande för den nya sköna systemiska världen, i kraft av att den höjde välståndet samtidigt som den breddade vägen för en instrumentalistisk människosyn. Datortekniken ökade nationens militära slagkraft och effektiviteten inom såväl industriella som administrativa processer, och övertog många monotona arbetsuppgifter. Men den hade också en filosofisk bas enligt vilken såväl människor och djur som maskiner först som sist var att betrakta som mer eller mindre komplexa system av informationsflöden. Mänskliga medvetandeprocesser förklarades med systemiska termer som feedback, målorientering, input-output etcetera, och i detta perspektiv fanns ingen avgörande ontologisk skiljelinje mellan organiska och tekniska system, mellan människa och maskin. Forskningsfältet artificiell intelligens (AI), som etablerades i mitten av 50-talet och rönt stor medial uppmärksamhet, byggde på antagandet att individen kanske inte var mer än summan av sina informationsprocesser – "själen" lika manipuler- och utbytbar som ett datorprogram. Detta är kärnan i den verklighets- och människoförståelse som sedermera givits den millenniaristiskt klingande benämningen "posthumanism".

Reaktionerna uteblev inte. Liberala kritiker oroades över dessa framväxande allianser mellan maktintressen och frontlinjesvetenskap. Den mer eller mindre paranoida föreställningen om osynliga konspirationer med ofantliga tekniska och ekonomiska resurser rotade sig i amerikansk populärmytologi. Samtidigt som det kom rapporter från Koreakriget om ideologisk hjärntvätt av amerikanska krigsfångar, tyckte sig många se hur medier och skolväsende bedrev en mjukare form av hjärntvätt ägnad att omprogrammera medelklassamerikans inre drivkrafter och värdeskala: från att producera till att konsumera, från att följa en klassisk individualism manifesterad i gestalter som cowboyn och "the self made man" till att underordna sig kapitalets krav och förväntningar. I det bildade samtalet började det talas om en ny känsla av främlingskap och rotlöshet i skenet av televisionens reklambudskap, ett förtingligande och förytligande av tillvaron, och alienation blev en populär diagnos. Sociologiska studier som David Riesmans *The Lonely Crowd* (1950) och William Whytes *The Organization Man* (1957) skildrade den klassiska individualismens undergång i "corporate America", och en ny gestalt började dyka upp i den amerikanska skönlitteraturen och filmen, den framgångsrike mannen som genomskådar medelklassstillvarons materialism, konformism och inautenticitet – "systemet". Urtexten i sammanhanget är Sloan Wilsons numera knappt lästa *Mannen i den grå kostymen* (1955), och att temat

**Världen är en
fasad uppförd
av egennyttig
teknologisk
övermakt,
en designad
hallucination
i vilken
en maktlös
mänsklighet
eller människa
hålls i
okunskap och
fångenskap.**

är allt annat än förbrukat i efterkrigstidens amerikanska självbild kunde vi se häromåret i Sam Mendes film *American Beauty*.

Inom den illa sedda science fiction-traditionen lockade redan under tidigt 50-tal den paranoida kalla krigsandan fram sällsamma fabler där storföretag, säkerhetspolis och andra avhumaniserade maktstrukturer tar över med hjälp av cybernetiska tekniker. Temat med en konstruerad värld är därvidlag oupplösligt förenat med den i en högst konkret mening konstruerade människan, roboten eller cyborg. Hos författare som Philip K Dick och Frederick Pohl möter vi den intet ont anande medelklassmannen som upptäcker att han i själva verket är ett stycke avancerad hårdvara eller ett datorprogram som utnyttjas i en eller annan dolsk konspiration. Storföretag, reklamfirmor eller det militärindustriella komplexet drar sig i det kalla krigets science fiction-skröner heller inte för att placera oskyldiga individer i konstruerade, virtuella verkligheter där de utrustas med falska minnen och berövas all autonomi. Motivet togs också upp för några år sedan i filmer som *The Matrix*, *Den trettonde våningen* och på sitt sätt också *The Truman Show*, amerikanska filmer som står i tydlig och ofta medveten skuld till 50- och det tidiga 60-talets paranoida sf-berättelser, i all synnerhet Philip K Dicks. Världen är en fasad uppförd av en egennyttig teknologisk övermakt, en designad hallucination i vilken en maktlös mänsklighet eller människa hålls i okunskap och fångenskap.

I SÅDANA BERÄTTELSE belyses den politiska makt som utgår från de cybernetiska teknikerna med hjälp av en tämligen obskyr religion med rötter i Mindre Asiens öknar, nämligen gnosticismen. Gnosticism är paraplybenämning på en samling kätterska rörelser som florerade under senantiken, och som lär att människan är av gudomligt ursprung, men fångad i materien. Utifrån en radikal bibeltolkning avfärdar den världen omkring oss som en skenvärld, ett fängelse upprättat av demiurgen, en ofullkomlig gud. Genom denna defekta skapelse vandrar vi som i en dyala, glömska av vårt ursprung och ständigt förtryckta av demiurgens underhuggare arkonerna, vilka uppträder i naturlagar, öde och världsliga makter. Vår enda möjlighet till räddning ur den dystra illusion som kallas jordelivet är att genom andlig kunskap, *gnosis*, söka oss tillbaks till *pleroma*, själens sanna hem bortom tid, rum och alla begreppsliga bestämmningar. Den sanne guden är en tämligen frånvarande auktoritet i sammanhanget, en *deus absconditus* som lämnat åt människan att söka sig sin egen frälsning.

Gnosticismen förbjöds av kyrkan redan på 300-talet, men dess suggestiva berättelse om människans övergivenhet i världen och gudaväsen har överlevt som en subversiv underström inom kristendomen, i modern tid framför allt i USA. Den berömde litteraturforskaren Harold Bloom menar till och med att den amerikanska religiositeten är gnostisk snarare än kristen till sitt väsen, i kraft av sin individualism, sin misstänksamhet mot auktoriteter och sin förtrostan på intuitiv kunskap. Gnostiska tankemönster kan också urskiljas i sekulära diskurser som politisk retorik, och då inte minst i den klassiska amerikanska konspirationsskildringen. Men som kulturkritikern Erik Davis och andra har uppmärksammat så mobiliseras de med kanske störst kraft och rikedom i sättet att tänka runt teknologin, och då i synnerhet informationstekniker. "Gnosticismens mytiska mönster", skriver Davis, "genljuder på ett märkligt sätt av vår digitala Zeitgeist och dess informationsparadigm".

DE MOTSTRIDIGA BUDSKAP som tekniken lånar sig till, dess hot om att göra oss till slavar och dess löften om befrielse från världslig trældom för upp både skurk- och hjälterollerna i det gnostiska dramat om makt, kunskap och frihet. Vi ser det avtecknas inte bara i den paranoida och dystopiska kalla kriget-tematiken med de cybernetiska teknikerna som demiurgiska verktyg, utan också i de senaste decenniernas ystra förhoppningar om datortekniken som mänsklighetens

frigörare. Datorn har oåterkallelligt flyttat ut ur det kalla krigets slagskugga och sin tidigare exklusiva hemhörighet vid universitet, militära centra, myndigheter och företag, och burits fram av teknikprofeter och så kallade IT-guruer som ett historiskt sett unikt instrument för självförverkligande. På Internets myllrande sociala mötesplatser, brukar det heta, kan man uppträda i nya identiteter och få en personlig bekräftelse som kanske nekas en i det vanliga livet. Mer utpräglat gnostiskt anstucken är annars den stereotypa bilden av datahackern eller spelfantasten, som upplever det verkliga livet med sina sociala krav, påminnelserna om kroppens fysiska eller bara rent estetiska begränsningar som en ond verklighet ur vilken datorns lysande pixelnejder erbjuder befrielse.

DENNA SORTS FÖRESTÄLLNINGAR fick sin hittills kanske mest spektakulära bärare i den teknik som kallas virtual reality, en grafisk datorsimulering som man själv närvarar i med syn, hörsel och känsel, och som man kan röra sig i och manipulera genom avancerad återkopplingsteknik. Tekniken var som mest omskriven och hypad, som det heter, under första halvan av 1990-talet, och gled snabbt samman med det minst lika heta begreppet cyberspace, och piskade upp förväntningarna på vad den gryende Internetutvecklingen skulle leda till. Termen cyberspace hämtades från en science fiction-roman, William Gibsons *Neuromancer* (1984), som gav den pågående teknikrevolutionen lika anseende som oavsiktlig draghjälp genom sin virtuosa gestaltning av informationssamhällets framtid. Där framställs de globala datanätverken som ett svindlande parallelluniversum uppbyggt av ren information i geometriskt perfekta arkitekturer, till vilket man får tillträde med alla sinnen genom direktkoppling mellan dator och hjärnbark. Romanen artikulerar tydligt den gnostiska sensibiliteten som omger de virtuella teknikerna i beskrivningen av superhackern Cases erfarenhet av att vara utestängd från sitt rätta hem, det globala datanätverket: "För Case, som hade levt för datarymdens okroppsliga jubelkänsla, var det Syndafallet. Kroppen var kött. Case hamnade i sitt eget köts fängelse."

I en inflytelserik antologi som utgavs 1991 av det prestigefyllda Massachusetts Institute of Technology tog man sig före att kritiskt granska den nya tekniken, men entusiasmen över nya möjligheter att förverkliga människans innersta drömmar är samtidigt tydlig. Där talas om "syner, ljud och former av närvaro som aldrig skådats på jordens yta, och som blommar upp i den väldiga elektroniska natten". Vi möter också cybernauten som "lämnar sin kropp och träder in i en värld av digitala förnimmelser", alltmedan datorn är porten till en värld där "medvetna drömmar möter omedvetna drömmar, ett landskap av rationell magi, av mysticistiskt förnuft". Och så vidare. Längst i denna riktning finner vi diverse sekteriska rörelser som "the Extropians", för vilka virtual reality är en av många vägar som skall leda människan till nästa stadium i evolutionen: en slutlig sammansmältning med teknologin i en odödlig cyborgexistens.

FÖR DEN SOM ÄR NÅGORLUNDA lojal med kristendomens och humanismens människosyn infinner sig invändningarna mot den här typen av posthumanistiska visioner närmast av sig själva, och kan sammanfattas med två ord: kroppen och döden. Många kommentatorer som annars är öppna för den nya tekniken, som Allucquere Rosanne Stone och Margaret Wertheim, påpekar att kroppen är grunden både för våra känslor och för våra moraliska instinkter, och i sista hand garant för existensens grundläggande och kanske mest meningsskapande faktum, den fysiska döden. Även om det vore tekniskt möjligt att frigöra den "information" som tidigare gick under namn som "själ" och "medvetande" från dess nuvarande boning, så skulle resultatet inte kunna bli annat än ett känslomässigt och moraliskt monster.

The Matrix, en våldsam science fiction-skröna, kan ses som

en provkarta på de skilda positionerna i det idélandskap jag nu försökt ge en bild av. Titeln syftar på den supersimulering som helt enkelt är världen såsom vi känner den med våra sinnen. Världen av år 1999 (filmens produktionsår) är en kollektiv hallucination som människorna matas med av en ondsint dator alltmedan de ligger försänkta i näringsbad som är energikälla åt den ras maskinvarelser som nu härskar över en jord ödelagd av kärnvapen. Hjärten arbetar som datorprogrammerare inom ett elektronikföretag, och kommer hemligheten på spåren genom den gnagande misstanken att "något är avigt med världen" som ligger på botten av den gnostiska sensibiliteten.

Men trots det dystra ramverket är filmen inte teknikfientlig, utan mynnar ut i den ovan berörda cyberutopismen, mildrad av ett kristet färgat kärleksbudskap. Genom kärlekens mirakel ser hjärten sanningen, den fysiska verkligheten avslöjar sig för hans öppnade ögon som ett oändligt flöde av ren programkod. Genom den kunskapen får han kraften att själv "skriva om" världssillusionen efter sitt kynne för att undergräva maskinernas välde, och befria den förslavade mänskligheten till dess verkliga, kroppsliga existens. Sensmoralen kan därmed sägas vara humanistisk, men slutbilden av hur den messianske hjärten knäckt verklighetens kod och bokstavligen lyfter från marken ter sig som ren posthumanistisk fantasi, en illustration av teknologins gnostiskt anstuckna urmyt: människan som sin egen gud.

Filmens ambivalens är inte ett estetiskt tillkortakommande, utan vittnar snarast om den grundläggande oförenligheten mellan den humanistiska och den posthumanistiska positionen: övertygelsen om att kroppen är själens hem mot övertygelsen att kroppen är själens – eller "informationens" – fångelse. Men som jag antytt i det föregående är problemen inte enbart, eller kanske ens främst, av filosofisk art. Teknologins löften om makt och frihet är oupplösligt knutna till kapitalets makt och frihet, och det är till stor del denna allians som möjliggjort USA:s nyckelroll i den globala ekonomin.

I DEN POSTMODERNA amerikanska skyskraparkitekturen kan vi, för att återvända till utgångspunkten från ett annat håll, se denna förening mellan informationsteknologi och kapital symboliskt gestaltad. De glänsande blocken av glas och stål är tekniska underverk genom vilkas kabelnät omätliga informations- och finansflöden strömmar, och i skenet av datorsimuleringarnas rätlinjiga estetik kan vi också suggeras till att tveka över deras verklighetsstatus. De ter sig själva som en invasion från cyberrymdens skugglösa värld. Jag minns mitt första intryck av tvillingtornen, geometriskt rena former som höjde sig ur morgondiset, liksom viktlost svävande över den omgivande stadens myller.

Den 11 september rasade illusionen, och i dess ställe uppenbarades det hat som kapitalets cyberutopiska hybris väcker hos modernitetens fiender. I efterhand kan man naturligtvis se föraningar om katastrofen var man än fäster blicken i sekelslutets diskurser, inte minst i populärkulturen. Så exempelvis i en scen i *Neuromancer*, där en djupt religiös rastafari lockas att direktansluta sig till en dator för en glimt av de glittrande informationsarkitekturerna i cyberspace. Hans avsky är instinktiv, hans dom värdig en taliban: "Babylon!"

De cybernetiska teknologiernas babelstorn reser sig ständigt allt högre, och från deras befästningar får vi allt svårare att urskilja inte bara de gränser mellan verklighet och simulering, mellan naturligt och artificiellt som tidigare varit självklara, utan också fungerande alternativ till den rådande ekonomiska världsordningen. Det historiskt sett kanske viktigaste som uppenbarades i den spricka som de två fallande tornen slog upp i informationserans blankpolerade självbild är paradoxalt nog inte den egna sårbarheten, utan snarast den desperata maktlösheten i den antimoderna positionen, och obetygligheten i alliansen mellan demokrati, kapital och teknologi. ■

Hermeneutikens stora framgång ligger i anspråkslösheten, anser den tyske filosofen Günter Figal. Det innebär inte att hans tänkande saknar anspråk. I spänningen mellan frihet och strid uppstår inträngande tolkningar av både text och politisk samtid.

Med intensitet kan allt bli politisk konflikt

ERIK WALLRUP

erik.wallrup@axess.se

MOT WÜRMLINGER KAPELLE vandrade de unga Tübingenstudenterna Hegel, Hölderlin och Schelling på en stig genom den täta skogen. Kapellet ligger på en egen liten kulle, med utsikt över Schwarzwald och Schwaben. Sydvästra Tyskland har förstås inte samma ställning som de gigantiska universiteten i USA eller den engelska hjärntrusens Cambridge och Oxford. Men läser man samman den triangel som utgörs av Tübingen, Freiburg och Heidelberg får man en uppfattning om fenomenologins och den moderna hermeneutikens geografi. De franska, amerikanska och italienska tankesfärerna av i dag skulle se mycket annorlunda ut om inte den sydtyska triangeln varit. Och studenttrions samtal i skogen har inte varit utan betydelse.

Günter Figal har efter drygt tio år som professor i Tübingen nu tillbringat sin första termin på Heideggers gamla professorstol i Freiburg. Det ger kontinuitet åt institutionen. Figal är nämligen tidigare elev till den moderna hermeneutikens förgrundsgestalt, Hans-Georg Gadamer, som i sin tur är Heideggers mest framstående student. Med sin habilitationsavhandling *Martin Heidegger – Phänomenologie der Freiheit* (1991) förnyade Figal synen på *Varat och tiden* som en skrift om frihet. Också hans senare böcker – uppsatssamlingar och introduktioner till Heidegger, Sokrates och Nietzsche – kretsar kring de väsentliga filosofiska författarskapen.

SÅ BÖR DET SE UT enligt hermeneutikens recept: läsning av tidigare texter klargör den egna positionen och kan genom konfrontationen leda till ett överskridande. Det blir också huvudtemat under vårt samtal i Figals arbetsrum på den filoso-

fiska institutionen i Tübingen. Utanför flyter Neckar och strax intill ligger Hölderlinturm, där dikteren satt under sina sista, förvirrade årtionden.

Hermeneutiken håller en låg profil. Det tematiserar Figal i den inledande essän i *Der Sinn des Verstehens* (1996), där han talar om en förändring av den nutida filosofins dygd: anspråkslösheten (*die Bescheidenheit*) har efterträtt visheten (*die Weisheit*). Dessa minskade anspråk har paradoxalt nog kunnat göra hermeneutiken till en av de ledande filosofiska riktningarna. Hos Heidegger och Gadamer finner vi det framgångsrika grundandet av riktningen, men hur ser det ut om vi vänder blicken framåt?

– Kanske kunde man utveckla detta bäst genom att gå tillbaka till uttrycket "anspråkslöshet". Här innebär det att man avstår från att söka en yttersta grund för kunskapen och erfarenheten. Det innebär också ett avstående från möjligheten av det intuitiva erfandet av vad som är. I hermeneutisk mening innebär "anspråkslöshet" insikten att allt vi kan veta och säga om världen är avhängigt av förmedling, en förmedling som sker i språket på ett sådant sätt att varje artikulation är

möjlig att utföra på ett annat vis – allt man kan säga kan man också uttrycka annorlunda.

Språket som centrum för filosofin har hermeneutiken gemensamt med den analytiska filosofin och dekonstruktivismen, men filosoferandet ser högst olikartat ut. Gentemot den analytiska filosofin har enligt Figal hermeneutiken fördelen att den redan från begynnelsen betraktade språket som en helhet och orienterade sig mot rika och komplexa språkliga yttringar. Den analytiska filosofin stannade länge vid enkla utsagor. Dekonstruktivismen koncentrerade sig på språkets hänvisningsstruktur och hamnade i vad Figal kallar en "lingvistisk internalism" – den når aldrig utanför det lingvistiska. Hermeneutiken beaktar det nödvändiga i språklig förmedling men innesluter även sakförhållanden i talet. Men åt vilket håll går då hermeneutiken?

– Nödvändigt är att vi både reflekterar över och söker ta oss utöver den reduktion som är förbunden med både den gadamerska och den heideggerska hermeneutiken. Båda har uppfattat förståelsen som ett levnadspraktiskt förlopp, och som modell för förståelsen haft det Aristoteles kallade *fronesis*, det

praktiska förnuftet. Det teoretiska förnuftet betraktas som något blott sekundärt. Vi borde inleda en kritisk omläsning av Heidegger och Gadamer i ett försök att från en filosofisk hermeneutik gå till en hermeneutisk filosofi genom att avtäckta just de teoretiska frågeställningarna på nytt.

FILOSOFIN SKA ALLTSÅ ta sig vidare genom omprövning. Så långt allt väl, men de begränsade anspråken kan betraktas som en brist på nydanande kraft. Med gillande har Figal hänvisat till George Steiners häftiga kritik av hur kommentaren har tagit makten över konstverken. För man över detta till filosofins område bör tolkning i stället för produktivitet vara ett problem: är det inte så att tolkandet som huvudprincip minskar möjligheterna att finna en dynamisk filosofi?

– Jag tror att det inte finns något klart alternativ, tvärtom har den filosofi som inte inlåter sig i en uppgörelse med sina föregångare förspillt sina chanser. I sina sena dialoger skriver sig Platon in i Parmenides och Herakleitos språk. Allt annat vore att i en jämförbar situation ta ett steg bakom de givna möjligheterna. Det sämsta som kan ske är att man, som Gadamer uttryckt det, litat till sina egna nävar och uppfinner hjulet på nytt.

– Därtill förstår man alls ingenting av filosofiska texter som sådana, om man inte inser att de kan vara avhängiga av varandra och det i ett intertextuellt förhållande som gör att deras sak först blir begriplig i denna relation. Det skapande är något som gives med det nya i en tolkning. Det bästa exemplet i den nyare filosofin på just detta är Heidegger: med undantag av hans sena verk finns det knappt någon text eller föreläsning som inte arbetar sig fram utifrån en tidigare text. Trots det, eller bättre uttryckt: just därför, kommer han till högst egna

AXESS INTERVJU

Günter Figal

systematiska lösningar som i sin tur försätter oss i en tolkningssituation med uppgiften att inte bara säga efter honom, utan också att genom egna ansatser bestämma tänkandets sak på nytt.

DET ÄR ETT MISSTAG att uppfatta Günter Figal som en anspråkslös filosof. Hans mest vitala och kraftfulla bok är *Für eine Philosophie der Freiheit und Streit* (1994), vars titel mycket väl fångar bokens riktning. Där vandrar Figal mellan de mest skilda områden, från politik till estetik och teologi, alltid i spänningen mellan frihet och strid. "Frihet" är ett begrepp som i stort sett alla bejakar, medan "strid" för med sig ett långt ifrån odelat gillande. Men spänningen mellan de båda begreppen förs av Figal tillbaka till tolkningens sfär, där texttolkning anger en generell modell för tolkningens fenomen.

– Den textuella tolkningen är för mig övertygande som modell för tolkning eftersom den förtydligar perspektivismen och sakbundenheten hos erfandet och vetandet. När vi tolkar vet vi att vi tolkar något, att det finns en text som vi i tolkandets ögonblick inte skapar eller konstituerar, som existerar inte bara ur vårt eget perspektiv. Ty till tolkningens vetskap hör att varje tolkning kan kompletteras, ersättas eller korrigeras. Pluraliteten hos de tolkningar som utgår från en gemensam sak, förutsätter något som inte kan gå upp i någon enskild tolkning.

– Vad frihetsaspekten beträffar ligger det i tolkningens frihet att den är ett "livsutförande" (*Lebensvollzug*) inom ett fält av möjligheter, den är bunden till dessa möjligheter men måste utfalla självständigt inom deras ram. Det innebär att tolkningen är en egenartad kombination av förbindlighet och egna initiativ. Vi vill förstå vad som står i texten men måste säga det själva, och ju fantasifullare och infallrikare vi är, desto bättre kommer vi att lyckas.

– Begreppet "strid" motsvarar det förhållande som Herakleitos med begreppet *polemos* bragt till språket. Till skillnad från Hegel ser Herakleitos hur spänningar är relationer som inte låter sig övervinnas på ett integrerande vis. Tänkan, erfande och förståelse utspelar sig mellan sådana spänningspoler och deras produktivitet ligger i att spänningarna inte kan översättas till en högre enhet.

OM VI SKA TA klivet ut ur texten är det lämpligen till politiken vi bör gå när det gäller begreppet "frihet". I uppsatsen "Versuch über die Freiheit" formulerar Figal en kritik av det liberala frihetsbegreppet. När jag ber honom kom-

mentera sin kritik understryker han att texten är några år gammal och utgår från den då aktuella debatten mellan liberalism och kommunism.

– Jag utgick ifrån en mycket specifik och trång definition av liberalism, nämligen fattad såsom en politisk åsikt och teori, som betraktar samhället som bestående av atomiserade individer. Men det politiska och samhällsliga livet är inte något som enbart kan tänkas utifrån det individuella, utan måste förstås utifrån striden eller spänningsförhållandet mellan det gemensamma och individuella. Den samhällsliga reaktionen i USA på det brutala terrorangreppet den 11 september visade en gemenskap: vi kan inte längre betraktas blott som individer som väger våra rationella frihetliga och egoistiska möjligheter mot varandra, utan det finns en grund i vår kultur för utan vilken vi inte skulle kunna existera som individer – och som vi därmed måste försvara.

MÅNGA GÅNGER HAR det sagts att vi efter attacken klivit in i en ny era. Men för bara drygt tio år sedan, efter murens fall, talades det om en annan era. Denna politiska situation analyserade Figal i en uppsats genom att gå till Carl Schmitt, som lagt fram omstridda statsrättsliga teorier, men frågan är hur tiden efter 1989 skiljer sig från tiden efter 2001.

– Jag fann Schmitts begrepp "intensitetsgrad" övertygande i så måtto att det kunde visa att varje problem kan bli politiskt. Såväl geografiska och etniska som kulturella och religiösa frågor blir politiska när de når en bestämd intensitet, då deras offentliga reglering och inhägnande blir nödvändiga.

– Också i den aktuella situationen kan man lära något av Schmitt och diskutera behovet av att inhägnas eller avgränsa politiska konflikter. Han har bland annat författat en uppslagsrik skrift om partisaner, där han behandlar den upplösning av gränserna under beväpnade konflikter som gör att den definitiva skillnaden mellan soldater och civila upphör. Vad vi upplevde under denna intensiva och monstruösa händelse i USA var att det finns människor som planmässigt agerar i gränsupplösningen av våldet och som också planmässigt bedriver en sådan gränsupplösning. Man måste bekämpa dessa människor och det med alla lämpliga medel. Det paradoxala ligger i att man med våld måste bekämpa dem för att gentemot dem åter göra det inhägnande av våldet giltigt, som hör till grundlagarna för kulturen. Kommande år och årtionden är avhängiga av hur det sker och hur det lyckas. ■

Vi som är födda och uppvuxna efter andra världskriget kan bara konstatera att vi levt med en "aningslös tillförsikt". Det är möjligt att vi får tänka om och lära oss solidariserar oss med otryggheten, med slumpen.

MERETE MAZZARELLA
redaktionen@axess.se

Blev ni lugnade när man i flygplatsernas säkerhetskontroller började fråga om ni hade knivar eller andra vassa föremål i bagaget?

Själv blev jag väl inte precis lugnad men tyckte nog ändå att åtgärden på det hela taget kändes adekvat. Däremot blev jag klart oroad när man började titta på folks skosulor. Jag insåg att det entydigt var terroristerna som hade initiativet – och fantasin.

De som å andra sidan också har fantasi är mitt försäkringsbolag. När jag häromdagen för första gången i mitt liv tog mig för att verkligen läsa igenom villkoren för min hemförsäkring från början till slut inhämtade jag att mitt skydd inte bara gäller explosion, blixtnedslag, storm, inbrott, vilddjur, stöld, skadegörelse, företeelser som alla noggrant definieras. Med storm avses exempelvis "sådan storm som den lokala meteorologiska stationen klassificerat som storm." Jag kan också räkna med att få ersättning för "kostnader för servering av champagne i klubbrestaurang, vilket enligt golfens oskrivna gentlemannaregler ankommer på försäkringstagaren då han slår hole-in-one".

Däremot är jag inte berättigad till ersättning för "skada, som uppkommit genom direkt påverkan av atomvapen, atomskada eller annan händelse som kan jämföras med sådan". För ett halvår sedan skulle jag alldeles säkert ha skrattat gott åt den klausulen men numera har man ju fått förklarat för sig att en kärnvapenattack är alldeles möjlig – om inte precis i Stockholm eller Helsingfors så i Chicago, där jag råkar ha mina barnbarn.

Jag läser den österrikiske judiske författaren Stefan Zweigs memoarer *Världen av i går*, ursprungligen utgivna 1943 och alltså skrivna mitt under andra världskriget då han själv flytt till Amerika. Han blickar tillbaka på sin egen uppväxtmiljö, Wien, under åren före första världskriget, och beskriver den trygghet som alla då tog för given. Allt föreföll möjligt att planera. Tjänstemän visste hur deras beföringsgång såg ut och när de skulle bli pensionerade. Nyfödda barn fick sitt eget sparkonto i banken för att deras framtid skulle vara säkrad och man betvivlade inte ett ögonblick att pengarna skulle bevara sitt värde och samla ränta. Den som ägde ett hus betraktade det självklart som sina barns och barnbarns kommande hem, fastigheter och företag ärvdes från generation till generation. Kejsaren – Franz Josef – satt på sin tron som han hade gjort i nästan ett halvsekel, och ingen kunde föreställa sig något annat än att han vid sin död skulle efterträdas av en annan kejsare. Man levde en gång för alla i förnuftets tidevarv.

Med exilen som utsiktspunkt beskriver Stefan Zweig allt detta med nostalgi men framför allt med undran. Hans grundläggande fråga är: "Hur var en så aningslös tillförsikt över huvud taget möjlig?". Vi som är födda och uppvuxna efter andra världskriget kan bara konstatera att vi levt med samma tillförsikt. Vi har inte bara planerat, vi har försökt kolonisera framtiden. Det är möjligt att vi får tänka om och lära oss solidariserar oss med otryggheten, med slumpen.

Fast för egen del kan jag ju alltid börja med att lära mig spela golf. ■

Bikt som politisk kitsch

ESSÄ/Farlig förlåtelse. Världens mäktiga ber i dag om ursäkt för brott före deras tid. **Men det finns inget abstrakt "vi" som kan ta på sig skulden för historiska förbrytelser.** Skulden är alltid individuell. Människor kan inte födas till skuld för vad andra har gjort.

Det skadar inte att skämmas lite ibland – de gånger som det finns något att skämmas över. Emellanåt kan det passa att skämmas mera än bara lite, och någon gång kanske till och med så mycket att det kostar på. Det är inte farligt, om det sker i lagom doser. Det kan till och med vara uppfriskande. Och om det kostar så smakar det också, kan man hoppas, i varje fall för den som på allvar låter sig ledas av sin inre röst för att ändra sinandel. På så sätt går det att bli av med några av alla de självanklagelser man brukar belasta sig med, även om livet ständigt inspirerar till nya.

Ofta räcker det med att skämmas i det tysta, i ett stilla bråkande med sin lilla inbillade "homunculus" där inne. Men lika ofta händer det att man måste ut med språket för att visa ånger och söka förlåtelse och hjälp av andra med att bättra sig.

Förmodligen har de flesta av oss en liten men stadig krets av vänner att biktas inför. Men för det fåtal som verkar på den stora, belysta, offentliga banan är det som om också bönen om förlåtelse måste vara offentlig. Hur ofta är det inte som någon nutida statsman bekänner en förbrytelse – med blicken vänd mot en kamera och vidare in i en namnlös allmänhet?

TA BILL CLINTON. Han nekade först, men så kröp han ändå till korset och erkände sin förbindelse med "den där kvinnan". Och bad han inte om förlåtelse också? Men varför måste han göra det inför alla människor? Vad rörde den där saken världens öden? Den var Clintons personliga tillkortakommande, hans skamliga ting och hans skuld. En sak för den lilla kretsen, inte för den stora.

Av mindre publik intresse men av större vikt är att Clinton ungefär samtidigt och med betydligt större självkänsla gjorde en beaktelse av ett helt annat slag. Det skedde i Uganda den 23 mars 1998, då han var på resa i flera av Afrikas länder. "Vi", sade Clinton i ett kort anförande vid Kisoweraskolan i Mukono, "har inte alltid gjort det rätta i Afrika". Det han tänkte på var naturligtvis slavhandeln och alla de frukter som amerikanerna njutit av den. "Vi hade fel i det där", bekände han, varför han nu bad om förlåtelse för gamla oförrätter och lovade att i någon mån kompensera offrens ättlingar med ett till en början tvåårigt bistånd på 120 miljoner dollar för utbildningsändamål.

I strålkastarnas sken ödmjukade sig alltså världens då mäktigaste man till att be om förlåtelse både för sina personliga och "sina" opersonliga överträdelser – i sitt eget namn för de egna synderna och i namn av ett diffust "vi" för sina längesedan döda landsmäns synder.

DEN TER SIG VACKER, både den torgförda privatångern och den ställföreträdande bikten för folkets skull. Men den ena gesten är inte bättre än den andra. De är båda bedrägliga och därför beklagliga, fast av olika skäl. Den ena därför att den inte angår oss, den andra därför att den skapar förvirring om var den historiska skulden ligger. Och därför är det också beklagligt att de här gesterna blivit så vanliga, ja nästan politisk slentrian.

Clinton är ju inte ensam om att ha gjort det där, och han var inte först. Riten har varit i bruk flera decennier, även om den har blivit allt vanligare på sistone, och det kan inte hjälpas att den osökt leder tanken ända till den mytiske Jesus som förhastat påtog sig all skuld för alla människors synder. Redan 1970 begav sig Tysklands dåvarande förbundskansler Willy Brandt till Warsza-

Av
Arne
Jarrick
Professor i historia

wa för att knäfallande be om förlåtelse för alla som under andra världskriget hade offrats för Tredje rikets rasrensningspolitik. Trettio år senare gjorde Tysklands president Johannes Rau något motsvarande vid ett besök i det israeliska parlamentet Knesset.

De två exemplen antyder att det skulle vara en tysk företeelse. Men Clintons exempel antyder motsatsen, och även om det började i Tyskland – och Tyskland kanske är navet i denna rörelse – griper riten numera omkring sig i många länder. Så har påven bett om förlåtelse för vad katolikerna gjorde mot judarna under det senaste världskriget, dock utan att gå in på vad han själv, den unge Wojtyła, hade för sig då. Boris Jeltsin har följt upp med böner om förlåtelse för Gulag och andra av sovjetstatens förbrytelser mot sina medborgare, men även han utan att gå närmare in på sin egen medverkan eller sitt eget bifall till det totalitära systemet. I samma anda har Tony Blair biktat sig å engelsmännens vägnar för den brutala framfarten mot irländarna under många hundra år, till exempel under påskupproret 1915. Hans politiska kamrat Göran Persson har inte velat vara sämre, och har bidragit med att ursäkta sig å sina landsmäns vägnar, för steriliseringar och nazimedlöperi och andra onda gärningar som gjorts i det nära förflutna.

TILL SKILLNAD från Wojtyła och Jeltsin var varken Blair eller Persson med i den tid då brotten begicks, och har därför inget att klandra sig själva för i de saker det gäller. Ändå tar också de på sig en del av skulden. De gör det visserligen i samma allmänna och undanlödande ordalag som påven och den avsuttne presidenten, men de gör det, som om skulden vore en transcendent gestalt med makt och vilja att slå ned i vem som helst och när som helst i historien.

Det kan vara värt att fundera ett slag över dessa allt oftare återkommande och alltmer världsomspännande förlåtelseceremonier. Vad svarar de mot och vad ska de tjäna till? Man kan se dem som ett känsligt svar på krav dels från överlevande och ättlingar till offren för dessa förbrytelser, dels från andra som vill göra seriösa ansträngningar för att få den smutsiga historien att hinna ikapp nutiden och nutidens mäktiga eller omäktiga.

Framgång för en grupp av drabbade inspirerar andra grupper att höra av sig med krav på nya ursäkter som tycks bli allt svårare att avvisa ju mer riten vinner insteg. Det pågår för närvarande bland annat ett försök att göra rättssak av den amerikanska statens moraliska och ekonomiska skuld till sydstatsslaveriet och dess kvardröjande följder i det amerikanska samhället – det som Clinton bad om ursäkt för i Uganda. Dagens välmående vita måste betala av något av sin skuld till utsatta svarta som fortfarande lider av sviterna från slavsystemet.

Det låter bestickande och det är en uppfordrande tanke för alla människor som vill det goda. Men den är bedräglig och farlig, denna tanke på ett kollektivmoraliskt "vi" eller "de" som tycks dra genom historien som en odödlig alla tider och allestädes närvarande organism.

SAMTIDIGT ÄR DEN FÖRMODLIGEN oundviklig. Människor tycks ha en lika obetvinglig benägenhet att göra sig själva delaktiga i andras framgångar, som att göra andra medskyldiga till förbrytelser dessa inte har begått. Det omvända är mindre vanligt. Även om politikernas "civilreligiösa" förlåtelseceremonier kan vara en reaktion just mot denna djupt rotade vana att ta åt sig äran av det goda och frånsvara sig vanäran av det onda, bygger de samtidigt på samma kollektivmoralistiska grund.

Vad är så fel med det? Är detta inte den historiska rening vi behöver?

Att skulden och skuldkänslorna måste hänga samman inom en människa är en sak för sig. Skuldkänslor är det sunda svaret på skuld. Att förneka dem vore att undandra sig ansvaret för sina handlingar och att beröva sig ett instrument till förändring. Vi behöver rannsaka och ångra de moraliska felsteg som ingen av oss undgår att göra, men ska vi våga erkänna vår ånger behöver vi också kunna hysa trovärdiga hopp om förlåtelse och upprättelse från andra. Bönen om förlåtelse är oförenlig med moraliska livstidsdomar, som hotar att driva bikten under jord.

Men bikten urartar också till politisk kitsch om ångern och beklännelsen alltmer börjar handla om andras förbrytelser. Den ena människan är inte med någon självklarhet moraliskt inblandad i den andra, även om det händer att individer är medskyldiga till det som andra gör. Därför är det också av vikt att hålla isär önskan och skyldigheten att gottgöra andras försyndelser från känslan av att själv vara skyldig till det som ska gottgöras. En människa kan inte vara skyldig till det hon inte har gjort eller bidragit till att andra har gjort. Det går inte att vara skyldig till det man inte haft möjlighet att välja bort.

VI MÄNNISKOR HAR I PRINCIP förpliktelser gentemot alla andra människor, och vi kan klandras såväl för det lidande vi underlåter att morverka bland våra medmänniskor som för det lidande vi faktiskt bringar över dem. Men detta bör inte ens retoriskt förväxlas med människors skuld till brott som begicks av andra innan de själva var födda: ättlingarna till de vita slavägarna i den amerikanska södern och barnen till judarnas bödlar i Tyskland.

Människor kan inte födas till skuld för vare sig det som andra gjort eller underlåtit att göra. Och har de inte förts till skuld, kan de inte heller förvärva den för något annat än det som de själva gör sig skyldiga till. När skulle den förvärras i så fall? Och varför? Vid tio års ålder, eller vid tjugo? Ett barn föds, och sedan, alltmellan det växer in i världen som den är, skulle dess skuld växa för alla de förbrytelser som vi idag anser att tidigare generationer människor gjort sig skyldiga till.

Hör det absurda i en sådan skuldlogik! Och inse hur meningslöst och destruktivt det vore att låta gammal skuld förnyas genom att ta gestalt i intet ont anande människor som föds till en värld de inte har skapat. Därför bör all skuld räknas som individuell och ingen skuld som kollektiv. Och historisk skuld bör inte tillåtas omvandlas till nutida skuld över historiska förbrytelser, hur lockande det än kan te sig för dem som agerar på den stora banan och gärna tar stora ord i sin mun. I annat fall riskerar vi att hamna i farlig närhet av det slags arvsyndstänkande som dömer individer efter de grupper de råkar födas in i (och grupper efter enstaka individer), inte efter vad de utträttar eller underlåter att utträtta i världen.

Inte heller bör vi förväxla våra skyldigheter att reparera de skador som tidigare generationer har ställt till med vår egen skuld till dem. Vi blir inte skyldiga till andras oförrätter så snart vi bestämmer oss för att kompensera för dem. Privilegierade vita amerikaner har skyldigheter gentemot utsatta svarta (och vita) amerikaner i ett alltjämt delat USA, men inte därför att deras förfäder (eventuellt) var slavägare utan därför att varje medborgare har skyldigheter mot sina medmänniskor. Därför har välmående svarta amerikaner samma slags ansvar som välmående vita amerikaner, likgiltigt om deras förfäder en gång var slavar eller slavägare på Söderns plantager. De nu levandes skuld ligger i att de håller fast vid sin privilegier, inte i förfädernas framgång i att skaffa dem.

INGET I DETTA RESONEMANG hindrar att människor ibland bör hållas ansvariga för andras handlingar (och icke-handlingar), antingen för beslut de deltagit i om vad andra ska göra eller för effekten av egna handlingsval. Men detta gör ändå inte individen till en organisk del av ett "kollektivt subjekt", av ett tidlöst och formlost "vi". Något sådant finns inte. Staten är ingen organism, utan en särskild form för samarbete mellan individer med särskilda rättigheter och en särskild legitimitet. Medborgarna är inte heller något kollektivt spöke, även om de, betraktade som ett stort antal individer, i likhet med statens företrädare, kan samla sig för vad de uppfattar som gemensamma intressen och tillsammans uttrycka en vilja. Det finns till exempel ingen väljarkår med egen

själ och vilja, och att valdeltagandet sjönk i förra valet beror därför inte på kårens sviktande förtroende för politikens möjligheter, utan på att ett stort antal individer valde att avstå från att använda sig av sin rösträtt (av likartade eller olikartade skäl).

Därför finns heller inget abstrakt "vi" som kan ta på sig skulden för historiska förbrytelser. Däremot kan naturligtvis enskilda individer som samverkar i konkreta grupper vara skyldiga till allt det som de kan inverka på – allt sådant som blir historia så snart det är gjort. Så kanske har statens företrädare ändå ett särskilt ansvar för den verkan deras handlingar har på andra, och i bestämda situationer har de också en förpliktelse att handla både för att försona människor med varandra och för att gottgöra offer för förbrytelser som tidigare statsföreträdare begått. På så sätt är till exempel tvångssteriliseringens offer i Sverige i samma position som USA:s fattiga svarta: de har kompensation att utkräva för sitt nuvarande lidande av statsföreträdare som samtidigt är oskyldiga till lidandets upphov.

Detta är mycket enkelt att inse. Och alla inser det, om bara problemet formuleras så enkelt som ovan. Ändå tycks frestelsen finnas där, för politiker med minskad tilltro till politikens möjligheter, att söka återvinna något av sitt förlorade anseende genom att bekänna skuld just till sådant som de är oskyldiga till. Det vore bättre om de ville vara specifika och konkreta omkring vilka kvinnor och män som har haft ansvaret för vilka förbrytelser i det förflutna. Det skulle kosta dem något och det skulle vara värdefullt. Att ta på sig skulden för det som alla vet att man är oskyldig till är närmast gratis.

Men detta reser andra frågor. Är det alls någon mening med att sätta sig till doms över historiens spöken? Och hur långt tillbaka ska vi gå i så fall? Ska hela världshistorien ständigt, på nytt och på nytt, ställas inför skranket, allteftersom moralen ändrar sig generation för generation?

I en mening finns skulden bara som en följd av människors överenskommelser om vad som ska pekas ut som brottsligt. Skulden har ingen egen existens vid sidan därav.

DETTA HINDRAR INTE att sådana överenskommelser baseras på verkliga behov som vi gemensamt upplever att alla borde få tillfredsställda. All samhällsetik tar på något sätt hänsyn till vissa essentiella förutsättningar för mänskligt liv. Den grundas delvis på biofysiska omständigheter som rör grundläggande livsvillkor: födan och vilan och skyddet mot faror, med mera. Men att de behov som etiken grundar sig på är essentiella, betyder ändå inte att själva skulden är essentiell. Ty även om vi inte väljer våra behov, så väljer vi ändå tillsammans – med och mot varandra – vilka av dem som vi ska anse moraliskt förpliktande att tillgodose på det ena eller andra sättet. Det är ur den proceduren skulden framgår, och det är också därför som den ändrar sig med tidens lopp.

Man kan tycka att det därför också vore meningslöst att göra samtalet om det förflutna till en moraldiskussion. Men det håller jag inte med om. Vi bör utnyttja en sådan diskussion till hjälp åt oss själva i de ställningstaganden vi är satta att göra. Så som vi, från våra utgångspunkter, tillåter oss att klandra det förflutnas aktörer, bör vi också ta hänsyn till hur en tänkt framtida, kritisk offentlighet skulle kunna klandra oss för de handlingsval vi gör. På så sätt kan ett historiemoraliskt förhållningssätt hjälpa oss med att skärpa och nyansera våra nutida ställningstaganden. Vi kan inte nöja oss med att högtidligt, men alltid i efterskott, beklaga och ångra de brott som det nu är lätt att inse att andra har begått, utan måste samtidigt fundera över vilken kritik vi kan komma att mötas av i framtiden. Finns det till exempel något i beslutet att tillåta stamcells forskning som kan komma att te sig problematiskt om femtio eller hundra år, och som därför torde vara problematiskt också idag? Om det blir tydligt för framtidens människor att vi har gjort allvarliga försök att resonera så, kan vi kanske också hoppas på förlåtelse för de fel vi gör och måste göra nu, men bara om vi också visar oss beredda att ångra våra fel.

VAD VI BEHÖVER ÄR MERA AV ÅNGER, och mera av förlåtelse, och vi borde inse att dessa ting hör oupplösligt samman, också i den sekulariserade värld vi lever i och med den sekulariserade världsförklaring vi håller oss med. Kort sagt: man ska be om förlåtelse för det man är skyldig till, men motstå frestelsen att göra det för det man är oskyldig till. Och man ska inte frita historiens aktörer från deras försyndelser bara för att tiden gått och de gått ur tiden.

**Människor
kan inte födas
till skuld
för vare sig
det som andra
gjort eller
underlåtit
att göra.**

Nobelinstitutionen avklädd och berövad sin mystik

De som utdelade Nobelpriset styrdes av egoistiska intressen, hävdar Robert Marc Friedman i sin kritiska vidräkning. Bakom den mystik som omger Nobelinstitutionen döljer sig kommittéarbete av välbekant slag.

DEN SVENSKA UPPFINNAREN, industrimannen, filantropen och misantropen Alfred Nobels testamente väckte stor uppmärksamhet när det kungjordes i januari 1897, mest för att prisen som stipulerades var så stora i pengar räknat och för att de var uttalat internationella. Summans storlek är fortfarande betydelsefull för prisets status, men det har blivit en kulturell kraft i egen rätt. Det fick sin särskilda prägel genom att de Nobelprisutdelande institutionerna – för de naturvetenskapliga prisens vidkommande Vetenskapsakademien och Karolinska institutet – i två viktiga avseenden frångick Nobels testamentariska föreskrifter.

Uppståndelsen kring Nobelpriset illustrerar några viktiga ideologiska särdrag i den moderna vetenskapliga kulturen: den romantiska individualismen och behovet av starka ledare ("stjärnsystemet"), den upplysningsmässiga tron på ständigt framåtskridande. Med sin föreskrift att priset skulle utdelas för upptäckter som gjort "menschligheten den största nytta" gav Nobel denna ideologi en idealistisk patina. Det var knappast avsiktligt. Nobel tänkte sig sannolikt inte att priset skulle utgöra en enorm personlig ekonomisk belöning för etablerade upptäckter utan snarare att det skulle bli ett slags anslag för yngre forskare med sällsynt lovande idéer. Föreskriften att priset skulle ges för upptäckter gjorda "under det förlupna året" tyder på det. För hundra år sedan var den statliga finansieringen av så kallad grundforskning dåligt utvecklad samtidigt som stora privata satsningar (till exempel de amerikanska Rockefeller- och Carnegie-stiftelserna) började öppna möjligheter för forskningsfinansiering på en helt annan nivå än tidigare. Nobels testamente bör ses mot bakgrund av industrikapitalister-

Av
SVEN WIDMALM

NEIGHBOURING NOBEL The History of Thirteen Danish Nobel Prizes

Henry Nielsen och Keld Nielsen (red.)

Aarhus University Press, 2001 (624 s.)

THE POLITICS OF EXCELLENCE Behind the Nobel Prize in Science

Robert Marc Friedman

W H Freeman & Company, 2001 (379 s.)

nas nyvaknade intresse för att ackumulera också kulturellt kapital och att bidra till det tekniska och sociala framåtskridandet genom stora donationer till bland annat akademisk vetenskap.

FÖRESKRIFTEN ATT BELÖNA nya upptäckter har ofta avfärdats som orealistisk – för hur skall man kunna veta vilka upptäckter som står sig? Men sannolikt bygger den föreställningen på missuppfattningen att priset måste vara vad det har blivit, en lager för dem som nått parnassens topp snarare än ett stipendium till forskare lika rika på idéer som fattiga på pengar. Detta är det

första sätt på vilket Nobels testamente har givits en inte självklar tolkning som bidragit till att det fått den kulturella ställning det har i dag.

En andra tolkningsfråga diskuteras oftare som ett problem. Har de Nobelprisutdelande institutionerna levt upp till testamentatorns avsikt att belöna nyttiga upptäckter? År 1901 gavs det första fysikpriset till Conrad Wilhelm Röntgen för upptäckten av röntgenstrålarna några år tidigare, vilka omedelbart fått medicinsk betydelse. I efterhand kan vi konstatera att röntgenstrålarna sannolikt gjorde mer skada än nytta under de första åren men det råder ingen tvekan om att detta pris kunde motiveras utifrån en nyttoaspekt. Liknande upptäckter och uppfinningar har då och då belönats – till exempel Gustaf Daléns fysikpris 1912 för automatiserad fyrbelysning, Antonio Caetano de Abreu Freire Egas Moniz pris 1949 för lobotomin, eller fysikprisen år 2000 till Jack S Kilby, Herbert Kroemer och Zhores I Alferov för genombrott på kommunikationsteknologins område. Nobelprisbelönade upptäckter på det biomedicinska området har ofta haft direkt medicinsk relevans, även om de många priserna för genetik eller bioteknisk grundforskning under 1900-talets senare decennier har rört genombrott på långt avstånd från den kliniska praktiken. Detta är ännu vanligare inom kemi och fysik där pris ofta har utdelats för akademisk grundforskning utan skönjbar tillämpning. Sålunda har till exempel partikelfysiken skördat många Nobelpris.

DE NOBELPRISUTDELANDE institutionerna har implicit anslutit sig till den så kallade linjära modellen, tanken att grundforskningen är den tekniska utvecklingens moder. Utifrån detta syn-

sätt betraktas normalt all grundforskning som värdefull eftersom den förr eller senare leder till intressanta tillämpningar. Också "upptäckten" av en kvark kan då sägas vara till nytta för mänskligheten. Den linjära modellen var en viktig komponent i den akademiska propagandan och självbilden under 1900-talet. Forskare behövde då inte motivera sin verksamhet med hänvisning till att den var omedelbart nyttig; de kunde i stället hävda att forskningens avkomma i andra, tredje, fjärde eller åttonde led nog skulle bli nyttig, och normalt togs sådana löften på djupaste allvar. De många Nobelprisen för icke direkt tillämpbar grundforskning har understött denna akademiska ideologi, vilken i sin tur har använts för att motivera till exempel de enorma satsningarna på cancerforskning och högenergifysik under efterkrigstiden. (I dag är detta synsätt ifrågasatt. Forskningsfinansiärer – staten, EU och givetvis industrin – eftersträvar i allt högre grad en styrning av vetenskapen mot politiskt, tekniskt eller ekonomiskt dikterade mål.)

Prisen i fysik, kemi och medicin utdelas av professorer åt professorer. Det är alltså logiskt att Nobelprisinstitutionen manifesterar – speglar men också understöder – de akademiska forskarnas strävan efter legitimitet, uppskattning och ekonomiska resurser. Det akademiska stjärnsystemet, en typisk företeelse både inom det klassiska tyska och det moderna amerikanska universitetssystemet, har likaså understötts av Nobelpriset, som ju utdelas åt maximalt tre forskare åt gången, även om många fler normalt har bidragit till upptäckten som belönas.

ATT PRISET TJÄNAR DEN akademiska forskningens ideologiska intressen förklarar dock inte dess breda mediala genomslag. Lagom till hundraårsjubileet har en rad skrifter utgivits som på olika sätt försöker belysa prisets historia. Hur skall vi förstå det som kulturellt fenomen?

Nobelprisets genomslag förklaras inte sällan med hänvisning till de naturvetenskapliga prisutdelarnas goda omdöme: att de med säker hand har prickat in de flesta betydelsefulla forskarna och genombrotten under det gångna seklet. Litteratur- och fredsprisutdelarnas omdöme anses ofta vara mer svajigt. Å ena sidan pris till hyllade personligheter som T S Eliot och Aung San Suu Kyi, å andra sidan starkt ifrågasatta val, som prisen till Pearl Buck och Henry Kissinger. En typisk exponent för detta synsätt är amerikanen Burton Feldman, vars bok *The Nobel Prize* (2000) sjunger de naturvetenskapliga prisens lov men för ingående kritiska diskussioner om de övriga priskategorierna. Men saken är svår att avgöra. De flesta naturvetare, Nobelpristagare eller ej, är okända utanför professionella kretsar och det krävs ingående expertkunskap för att våga uttala sig om deras relativa meriter.

En diskussion av det slaget förs i en stor historik över Nobelpriset i Danmark, *Neighbouring Nobel: The History of Thirteen Danish Nobel Prizes*. Redaktörerna Henry Nielsen och Keld Nielsen klassar bland annat olika danska kandidater och vinnare efter hur "självklara" besluten att ge dem priset var. Flera av artiklarna tar upp liknande frågor, vilket bland annat har att göra med att ett par danska Nobelpristagare av många har uppfattas som misslyckade (medicinarna Niels Finsen och Johannes Fibiger). En rätt självklar slutsats blir att Nobelprisbeslut måste bedömas i sitt historiska sammanhang. Det lyckas författarna till det danska arbetet utmärkt med: artiklarna är fylliga fallstudier i dansk kulturhistoria och redaktörerna har lagt ner stor möda på att förklara Nobel-

systemet och att ge så fullständig information som möjligt om den danska Nobelpopulationen.

DET HITTILLS MEST ambitiösa försöket att analysera och värdera de naturvetenskapliga Nobelprisens historiska utveckling är dock den Norge-baserade amerikanen Robert Marc Friedmans *The Politics of Excellence: Behind the Nobel Prize in Science*. Boken är en ovanligt skarp vidräkning med Nobelsystemet och leder fram till en allmän förkastelsedom över de mekanismer och de personligheter som under de första femtio åren var drivande vid valet av pristagare. (Den tidsmässiga begränsningen bestäms av Nobelstiftelsens regel att öppna sina arkiv för forskningen endast när de är femtio år gamla.) Friedman är en etablerad vetenskapshistoriker som har gått tillväga med akademisk grundlighet; hans arbete är det första som baserar sig på en omfattande genomgång av relevant arkivmaterial sedan Elisabeth Crawfords klassiska bok om Nobelprisets tidiga historia. Slutsatser som att ledande personligheter inom Nobelsystemet under 1900-talets första hälft "displayed moral reflexes that charitably can be described as reptilian" måste därför tas på allvar om än inte fullt ut accepteras.

Friedmans bok är välskriven och innehållsrik; den ger en mängd ny information om mellankrigstidens svenska vetenskapshistoria. Men dess tes kan lätt sammanfattas. Friedman tycker sig ha funnit att de fysiker och kemister (medicinpriset behandlas knappt alls) som under perioden före andra världskrigets slut ansvarade för utdelandet av Nobelpris i hög grad vägledades av egoistiska intressen. Personer som Svante Arrhenius, Allvar Gullstrand, Manne Siegbahn, Hans von Euler och The Svedberg – samtliga själva Nobelpristagare – styrdes till stor del av viljan att befördra den egna disciplinen eller vetenskapliga specialinriktningen, ibland också av viljan att skaffa egna vetenskapliga resurser. De beskrivs genomgående som manipulativa och aggressiva bevakare av vetenskapliga domäner, som akademiska feodalherrar invecklade i ett komplicerat maktspel. Det allmänna påpekandet ovan, att Nobelpriset understödjer den akademiska forskningens intressen, får hos Friedman en skruv som tycks genomborra själva hjärtpunkten i Nobelsystemets trovärdighet. Prisets status vilar ju tungt mot föreställningen om en hundraårig historia av, om inte felfria, så åtminstone någorlunda rättvisa bedömningar av vetenskapliga förtjänster. (Det speglar därvidlag det akademiska befordringssystemet som antas fungera utifrån opartisk bedömning kolleger emellan, "peer review".) Friedman förnekar att beslutsprocessen under prisets första halvsekel var rättvis.

NÅGRA CITAT OCH exempel krävs för att belysa tendensen i Friedmans bok. Angående kemipriset 1919 till Fritz Haber skriver Friedman att kemikommittén "was exercising its prejudices" och att "provincialism, arrogance, loyalty, or some combination of these" krävdes för att förklara beslutet. Allvar Gullstrands motstånd mot Einsteins kandidatur 1921 föranleder kommentaren, att "Gullstrand seemed too impressed with himself to be troubled by happenings outside his own intellectual pond". Efter nationalsocialisternas maktövertagande i Tyskland 1933 fanns några högt förtjänta judiska Nobelpriskandidater som inte belönades – enligt Friedman visar detta att Nobelkommittéledamöterna som antogs vara "objektiva" i själva verket var både "amoral and subjective". Slutligen några allmänna omdömen om de män som utdelade naturvetenskapliga

FLER RECENSIONER

America and the Intellectual Cold Wars in Europe
Volker Berghahn
s. 39–40

Berghahn ger i sin bok utrymme för kultur, ideologi och historiska aktörers föreställningar. Det finns all anledning att välkomna människans återkomst efter många år med anonyma strukturer, skriver Marie Cronqvist.

Building the Cold War Hilton International Hotels and Modern Architecture
Annabel Jane Wharton
s. 40–41

Wharton visar övertygande att hotellkedjan Hilton International på 50- och 60-talen symboliserade USA:s mäktiga närvaro i världen. Frågan är om den inte var väl så slagkraftig som en militärbas, undrar Kim Salomon.

The Language of New Media
Lev Manovich
Narrative as Virtual Reality
Marie-Laure Ryan
s. 41–42

Manovichs stora förtjänst är att han inte spekulerar i de nya mediernas framtida utveckling utan analyserar deras utveckling fram till i dag, hävdar Anna Gunder.

Radiant Textuality Literature after the World Wide Web
Jerome McGann
s. 42–43

McGann är en litteraturteoretiker som är beredd att ta risker. Hans nya bok demonstrerar om inte annat den hypnotiska kraften i lögnens möjlighet, påpekar Johan Svedjedal.

Iris Murdoch A Life
Peter Conradi
s. 44

Conradi tycks i sin biografi över Murdoch ha fallit offer för hennes berömda förmåga att trollbinda människor. Han tycks vilja iscensätta en Murdoch-roman, skriver Kate Larson.

Upheavals of Thought The Intelligence of Emotions
Martha Nussbaum
s. 45

Nussbaum propagerar för ett möte mellan filosofi och psykologi och anknyter till den antika stoicismen. Hennes resonemang är lätta att följa även för den filosofiskt oinitierade läsaren. Inga Sanner recenserar.

The Ape and the Sushi Master
Frans de Waal
Tree of Origin
Frans de Waal (red.)
s. 46–47

Historien visar vilka ohyggliga tragedier det kan leda till om man ignorerar den mänskliga naturens gränser, skriver Staffan Ulfstrand som läst de Waal.

Nobelpris under mellankrigstiden: "The committees and the Academy were self-satisfied, secure in the international prestige of the prizes, and proud of the emergence in Sweden of several prominent schools of physics and chemistry. Arrogance grew with achievement; inflated authority in the Academy and in the national scientific community fostered indifference".

VAD FÖRANLEDER DÅ dessa omdömen? Den uppfinning som Haber belönades för 1919, en effektiv metod för att syntetisera kväve ur luft, utnämndes för några år sedan i en artikel i *Nature* till 1900-talets viktigaste, eftersom den möjliggjort massproduktion av konstgödsel. I tv-sändningen från jubileumsfesten placerade några representanter för de svenska Nobelkommittéerna Haber som nummer fem i en topplista över de mest välmotiverade prisen. Samtidigt är detta ett av de mest omdiskuterade naturvetenskapliga prisen, kontroversiellt också i samtiden. Bland annat berodde detta på att Haber med rätta uppfattades som en representant för den militaristiska preussiska nationalismen och för att kvävefixeringsprocessen under kriget använts för sprängämnestillverkning. Att Vetenskapsakademiens val var politiskt tycktes uppenbart när man samtidigt belönade två andra tyskar, den likaledes nationalistiske (senare nazistiske) Johannes Stark och den mer moderate Max Planck. Av detta drar Friedman slutsatsen att Haber fick priset "precisely because he was German". Anledningen skulle enkelt uttryckt vara att de svenska forskarna ville visa sin solidaritet med det Tyskland som de traditionellt haft starka band till, och som nu inte bara förlorat kriget utan dessutom av kolleger i ententen hotades med långvarig utestängning från det internationella vetenskapliga samarbetet. Enligt Friedman innebar beslutet att belöna Haber "the end of the original Nobel vision", och de ansvariga "were to bring shame to Alfred Nobel's legacy".

De moraliska paradoxerna i Habers liv och gärning är legio, och att hanteringen av hans Nobelpriskandidatur var känslig är självklart. Av kemikommitténs protokoll framgår rätt tydligt att man bestämde sig för att ge honom priset just 1919 för att han vid den tidpunkten riskerade att dömas som krigsförbrytare. Beslutet bör ses som ett inlägg i den intensiva diskussionen kring frågan hur Tyskland skulle behandlas av segrarmakterna, och vilken position de neutrala staterna skulle inta i den världsordning vars riktlinjer nu drogs upp. Jag ifrågasätter inte så mycket Friedmans beskrivning som den indignerade slutsatsen att Nobelpriset hösten 1919 skulle ha genomgått ett syndafall. Tanken att Vetenskapsakademien gav Haber priset "bara" för att han var tysk är lika orimlig som föreställningen att akademi-ledamöterna skulle ha kunnat höja sig över tidens politiska kaos. Friedman tycks här, liksom i hela boken, utgå från att den populära idén om Nobelpriset som en opartisk belöning, opåverkad av kultur och politik, faktiskt skulle kunna förverkligas. Men han diskuterar inte hur.

DEN POLITISKA SIDAN av Nobelpriset får annars mindre utrymme än de ekonomiska och de disciplinmässiga. Maktmänniskan Manne Siegbahn behandlas därvidlag särskilt omilt. Siegbahn, som från 1920-talets mitt och ett decennium framåt arbetade för att skaffa finansiering till ett nytt fysikinstitut, fick sitt Nobelpris (för röntgenspektroskopi) 1925. Friedman antyder att Uppsalakollegerna C W Oseen och Allvar Gullstrand verkade för att Siegbahn skulle få sitt

Alfred Nobel. Oljemålning av Emil Österman målad efter Nobels död.

pris eftersom de ville ge honom en hjälpande hand ekonomiskt och prestigemässigt, men han ger inga direkta belägg för att så var fallet. Friedman försöker sedan visa att Siegbahn, Oseen och andra med stort inflytande medvetet höll inne pris vissa år för att öka på de fonder som kunde användas för att understödja svensk forskning, och att Siegbahn blev den som drog störst nytta av denna taktik eftersom han 1935 fick ett mycket stort belopp från Nobelstiftelsen för att kunna bygga sitt efterlängtrade nya fysikinstitut. Det rör sig återigen om indicier men slutsatsen verkar rimlig. Siegbahn satsade nu på ett nytt forskningsfält, acceleratorfysiken, som efter andra världskriget skulle leda över till den storskaliga och mycket kostsamma högenergifysiken. Enligt Friedman såg Siegbahn till att ge acceleratorfysikens förgrundsgestalt E O Lawrence Nobelpris 1939 för att stärka det nya vetenskapsområdet och cementera de goda förbindelserna mellan sin egen och Lawrences forskargrupper. Detta lömska spel beskrivs under rubriken "Big Science and Diminutive Morals", men belägg för existensen av en sådan väl uttänkt strategi tycks saknas.

Slutligen behandlas Siegbahns roll i episoden med Lise Meitners uteblivna Nobelpris. Friedman ger en fyllig och bra genomgång av den märkliga historien om hur Vetenskapsakademien valde att belöna endast en av de tre-fyra personer som på ett avgörande sätt bidragit till att man 1938 kunde påvisa fissionen av uran, en upptäckt som inom några år ledde till utvecklingen av både kärnkraft och atomvapen. Otto Hahn fick 1945 priset (i kemi) men hans medarbetare sedan många år, fysikern Lise Meitner, som varit med om att bygga upp den forskning som ledde fram till upptäckten och som var först med att ge en riktig tolkning av resultaten, förbigicks. Meitner befann sig vid denna tid som flykting i Sverige, närmare bestämt på Manne Siegbahns atomforskningsinstitut i Stockholm. Enligt Friedman

bar Siegbahn och några av hans kolleger ansvar för det orättvisa beslutet, vilket nog är sant. Mer tveksamma är påståendena om deras motiv. Friedman menar att Meitner inte fick något pris på grund av att hon då skulle ha blivit en alltför stor auktoritet på det område där Siegbahn eftersträvade vetenskaplig hegemoni. Han antyder dessutom att Meitners kritiska inställning till militär användning av kärnfysikens resultat var ett hinder – Siegbahn var nämligen själv inblandad i uppbyggandet av försvarsforskning. Problemet är återigen att stödet i källorna är svagt. Några slutsatser verkar sannolika, andra mer tveklaktiga. Med tanke på de allvarliga anklagelserna om moraliskt förfall och olika typer av korruption hade klarare belägg varit önskvärda.

FRIEDMAN DRAR MOT slutet av boken upp ett antal mer allmänna och mycket intressanta frågeställningar angående Nobelprisets historia; bland annat antyder han den ovan nämnda kopplingen mellan Nobelprisets status och den linjära modellen. Men huvuddelen av arbetet är vad jag skulle vilja kalla kommittéhistoria, en närgående analys av akademiskt beslutsfattande. Genom att visa hur beslut om Nobelpris fattas har Friedman tagit ett stort steg mot en avmystifiering av Nobel-fenomenet. Även om en del slutsatser angående dolda motiv och intriger skulle behöva underbyggas har Friedman effektivt visat att den mystik som omsträlar Nobelinstitutionen inte döljer någon gåtfull hemlighet (fast kanske några lik i garderoben). Otäckt kommittéarbete av den typ som många av oss känner alltför väl är hemligheten bakom de orakelmässiga besluten om Nobelprisbelöningar. Men som historiker måste man ställa frågan: om nu kejsaren är naken, varför tror så många att han har kläder? Eller är det så att klädedräkten är precis så fager som vi tycker men att det inuti den inte finns någon kejsare?

EN KUNG FINNS i alla fall. Det hör till ceremoniet vid Nobelprisutdelningen att pristagarna ombeds att mottaga sin belöning från kungens händer – därmed anknyts till urgamla föreställningar om den kungliga handpåläggningens magiska kraft. Hela föreställningen är förstås ålderdomlig, som hämtad från förra sekelskiftet; den är en manifestation av den europeiska maktelitens festtraditioner, så uppskattade på andra sidan Atlanten dit de flesta Nobelpris går nuförtiden. Själva ceremonin ger en antydning om varför priset har fått en sådan glans, varför så många är så villiga att understödja tron på dess betydelse. Nobels genidrag var att föra samman fem delvis disparata kulturyttringar och så att säga höja dem till samma nivå av ekonomisk lycksalighet. Därmed kunde de låna av varandras status och prestige. Den världsliga naturvetenskapen (som dock ännu kring 1900 räknades som en del av kulturen) förändrigades genom att dela strålkastarljuset med litteratur och fred; dessa kunde samtidigt få del av den mäktiga naturvetenskapens mer profana anseende. Skönandar och industrialister, professorer och kungligheter, politiker och poeter – alla vimlar de tillsammans på Nobelfestens dansgolv, och publiken ler förnöjt. Nobelpriset är en produkt av vår kollektiva fantasi, av vår övertygelse om att det finns. Om medier, maktelit och allmänhet tappade intresset för priset skulle det genomgå en total förändring och inte längre vara vad det nu är: inkarnationen av en dröm om andligt och materiellt framåtskridande under ledning av lysande forskare, inspirerade diktare, modiga fredskämpar och en kapitalism med mänskligt, nästan sorgset ansikte.

En kall krigare i historieskrivningens marginal

AMERICA AND THE INTELLECTUAL COLD WARS IN EUROPE

Shepard Stone Between Philanthropy, Academy and Diplomacy

Volker Berghahn

Princeton University Press, 2001 (373 s.)

UNDER SENARE DELEN av 1990-talet förändrades forskningen kring det kalla kriget. Samhällsvetenskapliga studier av internationell politik blev plötsligt historiska undersökningar av en gången era med en upprinnelse, ett förlopp och ett slut. Dörrarna till ditills hemliga ryska, kinesiska och europeiska arkiv öppnades på glänt. Under 1990-talet introducerades emellertid också ett flertal nya infallsvinklar och perspektiv på det kalla kriget, på dess politiska retorik samt på vardagen i krigets skugga.

I det nya sökandet efter en rimlig tolkning av denna avslutade epok räckte det inte med svar på frågorna *vem, var och när*. Långt viktigare blev svaren på frågorna *vad, hur och varför*. Vad handlade det kalla kriget om? Hur kunde människor världen över fås att tro på och leva i enlighet med den svart-vita världsbilden? Varför stod USA som slutgiltig segrare? Flera av de förklaringar som framfördes innehöll explicita ideologiska ställningstaganden av ett slag som inte förekommit på många år. År 1997 publicerade exempelvis den amerikanske historikern John Lewis Gaddis boken *We Now Know. Rethinking Cold War History*, något så ovanligt som en ny stor berättelse om det kalla kriget, eller kanske snarare en uppgraderad 1950-talsberättelse om en konflikt mellan det onda öst och det goda väst. Vi vet nu, sade Gaddis, att den kapitalistiska demokratin inte bara är fredligare och mer konstruktiv, den är också utrikespolitiskt mer realistisk. Den auktoritära regimen är utlämnad till enstaka ledares idévärld och tenderar därför att vara avsevärt mer nyckfull, kontrollerande och självdestruktiv. USA vann det kalla kriget för att sovjetkommunismen inte förmodade skapa ett "empire of invitation" utan förblev ett "empire of risk". Och det, hävdade Gaddis, var bra.

De omtumlande händelserna kring 1990 stimulerade det behov av berättelser som det talats mycket om under senare år. Kallakrigsepoeken skall nu tolkas och berättas, inte i första hand objektivt kartläggas. Oavsett om vi accepterar Gaddis tolkning eller ej, så vet vi nu att "det kalla kriget" inte var ett utan många krig som fördes på flera fronter – i vardagens populärkultur, på de multinationella storföretagens arena, i informella nätverk av intellektuella och i realpolitikens sfär. Forskarna har bara börjat att identifiera och söka förstå vardagslivets kallakrigsberättelser, och relationen mellan de tre senare områdena är redan föremål för flera omfattande studier inom det som i USA kallas "diplomatic history", ett fält som på några år har vidgats från att vara nästan uteslutande studiet av hårdför realpolitik till att omfatta även sociologiska och idéhistoriska perspektiv. Dessa nya undersökningar handlar bland annat om ledande aktörers del i och ansvar för den ideologiska mobilisering av massorna, som var en

viktig förutsättning för det kalla kriget. De kartlägger inte bara kallakrigshistoriens ordinarie persongalleri med statsledare och befälhavare, utan också andra "kalla krigare" av betydelse för befästandet av den ideologiska beredskapen. En sådan kall krigare i den gängse historieskrivningens marginal var amerikanen Shepard Stone och om honom handlar den tysk-amerikanske historikern Volker Berghahns bok *America and the Intellectual Cold Wars in Europe*.

SHEPARD STONE (1908–1990) var under nära nog hela det kalla kriget en centralfigur i ett nätverk av intellektuella idéproducenter, penningstinna affärsmän och Washingtonpolitiker. Stone var en välkammad Ivy League-akademiker och ostkustfilantrop av judisk härkomst, en liberal internationalist i Woodrow Wilsons anda, aningen till vänster om mitten. Hans historiska beläsenhet kombinerad med ett genuint intresse för politik i allmänhet och Tysklandsfrågan i synnerhet ledde honom, efter ett par års arbete som politisk skribent vid *The New York Times*, till positionen som informationschef vid den amerikanska kommissionen i den nya staten Västtyskland. Redan på denna post hade han möjlighet att genom en serie kulturprojekt driva sin hjärtefråga: stärkandet av de transatlantiska kulturella banden i kampen mot det totalitära hotet. Under senare delen av 1950- och större delen av 1960-talet verkade Stone som chef för det internationella programmet vid den mäktiga Ford Foundation. Han fick stiftelsen att avsätta allt större summor till "den europeiska frågan" och till det program som under 1950-talet var navet i hans internationella verksamhet, "The Conditions of Peace"-projektet.

Stone var en socialt begåvad och ideologiskt driven pragmatiker vars verksamhet utspelade sig i gränslandet mellan filantropi, diplomati och akademi. Kulturpolitiken var hans arena och han insåg tidigt att USA hade två kalla krig att utkämpa – ett mot sovjetkommunismen och ett mot den europeiska kulturella anti-amerikanismen. Trots materiella och psykologiska sår efter andra världskriget och trots att miljarder dollar pumpats in i Europa, var den europeiska intelligentian inte sen att lyfta fram det vulgära, ytliga och kommersiella USA. Amerikansk kultur var, med tysk vokalbulär, *Unkultur* för de obildade massorna, en degenererande, manipulativ och själlös cancersvulst på den europeiska högkulturen. Stone och hans likasinnade inom den amerikanska politiska och kulturella eliten hade å sin sida ett enkelt svar på sådan kritik. Det fanns inte längre någon schism mellan den Nya och den Gamla Världen. Det fanns endast en Fri Värld, en "nordlig atlantism", som präglades av en kombination av gamla europeiska kulturtraditioner och amerikansk styrka, driftighet och modernitet.

DESSA IDÉER OMSATTES även i praktiken. Under åren 1955–1965 ersattes de statliga amerikanska propagandaåtgärderna i Europa, av vilka Marshallhjälpen varit den mest omfattande, gradvis av engagemang från privata aktörer, stiftelser och så kallade NGO:s (non-governmental organizations) som skulle säkra det sociala, kulturella, ekonomiska och vetenskapliga utbytet mellan Europa och USA. Ford Foundation, Rockefeller Foundation och Fulbright-programmet är några

exempel på sådana organisationer. Den nya nordatlantiska idétraditionen manifesterades genom massiva, sponsrade kultursatsningar, såsom Europaturnéer för amerikanska symfoniorkestrar och baletter, samt en uppsättning av *Porgy and Bess*, som särskilt riktades till kritiker av USA:s raspolitik. Därtill initierades ett stort antal akademiska utbytesprogram, och för att stödja kulturell gräsrotsverksamhet strömmade amerikanska dollar in till europeiska tidningar, tidskrifter och radiostationer. Genom information om kulturella begivenheter i västsfären och särskilt om amerikansk finkultur skulle bilden av USA som ett kulturellt eftersatt land motverkas.

Berghahn visar tydligt hur intellektuella, affärsmän och politiker vid denna tid bildade ett komplext nätverk, i vilket Shepard Stone spelade en viktig roll. Vid sidan om sitt arbete vid Ford Foundation var Stone också involverad i skapandet av organisationen The Congress for Cultural Freedom (CCF). Med totalitarismparadigmet som ledstjärna skapade CCF under 1950-talet ett informellt samarbete mellan intellektuella inom den antikommunistiska europeiska och amerikanska vänstern. Det omfattade filosofer som John Dewey, Isaiah Berlin, Bertrand Russell, Benedetto Croce och Karl Jaspers, författare och konstnärer som George Orwell, Arthur Koestler och Nicolas Nabokov, samt akademiker som Daniel Bell och Hugh Trevor-Roper. Man skulle

bilda gemensam front och ta ställning mot fascism och kommunism, men också mot den reaktionära antikommunism som McCarthy representerade. Under parollen "intellectual freedom" anordnade CCF under 1950-talet således en serie kongresser på temat konst och kultur.

Den gemensamma fronten mot kommunismen var emellertid inte så kompakt som arkitekterna bakom CCF hade önskat. Organisationen led redan på 1950-talet av inre splittring, framför allt mellan en europeisk falang med Arthur Koestler i spetsen, som ville göra rörelsen öppet politisk, och en amerikansk falang som ville behålla

fokus på kulturellt och vetenskapligt utbyte. Ett ännu större bakslag väntade emellertid 1967, då det avslöjades att den amerikanska underrättelsetjänsten CIA – trots retoriken om intellektuell frihet och oberoende – i hemlighet hela tiden också hade sponsrat organisationen. Med detta avslöjande gick CCF i graven, även om den under ett par år förde en tynande tillvaro under ett annat namn.

Av de två kulturella kalla krigen visade sig sålunda det ena – mot Sovjetunionen – i princip vara vunnet redan vid mitten av 1950-talet, medan det andra – mot anti-amerikanismen – fortsatte. Mot slutet av 1960- och början av 1970-talet utvecklades det till ett riktigt "kallt inbördeskrig" på hemmaplan. Men då hade Shepard Stone redan flyttat tillbaka till Tyskland för att under de sista 20 åren av sitt liv verka som chef vid Aspen-institutet i Västberlin, där han fram till sin död 1990 fortsatte arrangera konferenser som syftade till politisk och kulturell integration mellan USA och Europa.

SHEPARD STONE ÄR ETT utmärkt val för den som vill studera enskilda aktörers roll i konstruktionen av en kulturell gemenskap. Hans liv, idéer och karriär blir ett fönster mot den värld han ver-

**Shepard Stone
(1908–1990) var
under nära nog
hela det kalla
kriget en central-
figur i ett nätverk
av intellektuella
idéproducenter,
penningstinna
affärsmän och
Washingtonpolitiker.**

kade i, ett prisma genom vilket formerna för det amerikanska kulturella och politiska engagemanget i Europa under det kalla kriget kan diskuteras på ett nytt sätt. Stone hade Ford Foundations dollarmiljoner till sitt förfogande för att påverka människors föreställningar och attityder, men han påverkades själv av det europeiska kulturklimat han verkade i och av de människor han mötte. Det vi förut kanske hade avfärdat som cynisk kallakrigspropaganda blir i Berghahns bok en del av en betydligt mer komplex verklighet. Författaren lämnar dock i stort sett de principiella paradoxerna kring CIA-finansierad "intellektuell frihet" därhän.

De senaste årens kallakrigsforskning ger större utrymme åt kultur, ideologi och historiska aktörers föreställningsvärldar. Det finns all anledning att välkomna människans återkomst i historieskrivningen efter många år med anonyma ekonomiska, sociala eller språkliga strukturer. Den historiska biografien aktualiserar icke desto mindre frågan om huruvida en enskild människas liv och idéer verkligen kan fungera som ett sammanhållande kitt i en historia om samhällelig förändring. Berghahns framställning tenderar att bli en medkännande historia om Shepard Stone snarare än en analys av kalla kriget, och Stones liv blir i slutändan mer ett uppsplittrande än ett sammanlänkande element i den kallakrigshistoria Berghahn hävdar skall stå i centrum. Ändå framstår biografien som en utmärkt genre för en diskussion kring personliga nätverk eller vad vi kan kalla "de internationella relationernas sociologi". Och av allt att döma kommer just kulturhistoriska, idéhistoriska och sociologiska perspektiv att vidga och intensifiera det kallakrigshistoriska forskningsfältet under många år framöver.

MARIE CRONQVIST

Hotell som skyltfönster för det goda väst

BUILDING THE COLD WAR
Hilton International Hotels and Modern Architecture

Annabel Jane Wharton

The University of Chicago Press, 2001 (249s.)

MÅNGA BYGGNADER HAR EN ideologisk laddning. Estetik och politik samspelar. Pyramiderna kan ses som döda faraoners maktsymbol. Triumfbågar representerar militära segrar. Slott och katedraler berättar om kungars, feodalherrar och prästers makt. 1800-talets arbetarbostäder vittnar om arbetarklassens levnadsförhållande i industrialismens barndom. I fascistiska och kommunistiska regimers monumentala arkitektur kan vi avläsa totalitära systems estetik. Vad som förefaller vara uppfört som bostad, institution eller företag kan, satt in i ett större sammanhang, visa sig ha tydliga politiska förtecken. Detta analyseras i *Building the Cold War*, i vilken konsthistorikern Annabel Jane Wharton undersöker Hiltonhotellens arkitektur. Hotell tillmäts vanligen inte någon ideologisk betydelse. Men Wharton

visar övertygande att åtminstone Hilton International måste ses i ljuset av det kalla kriget.

Conrad Hilton började köpa hotell i Texas 1919. År 1947 introducerades hans företag som den första hotellkedjan på New Yorkbörsen, och ungefär samtidigt bildade han Hilton International. Mellan 1949 och 1966 byggdes 17 lyxhotell utomlands, huvudsakligen i Europa och Mellanöstern. Wharton intresserar sig framför allt för hotellen i Berlin, London, Rom, Aten, Kairo, Tel Aviv, Jerusalem och Istanbul.

Vid upprepade tillfällen under 1950- och 1960-talen betonade Conrad Hilton att hotellen inte endast byggdes för att ge vinst, utan också av politiska skäl. USA borde använda sin styrka och makt för att stödja det goda i kampen mot det onda, och då måste även företag bidra med alla tillgängliga medel, hävdade Hilton. Det var viktigt att demonstrera den fria världens alla positiva sidor för de länder som var mest utsatta för kommunistiskt inflytande. Conrad Hilton var inte ensam om att betrakta hotellen som ett viktigt bidrag i kampen mot kommunismen. Också den amerikanska regeringen ansåg att hotellen spelade en viktig symbolisk roll. Hilton fick till och med medel ur Marshallhjälpen för att finansiera köp av teknisk utrustning och byggnadsmaterial från USA. Även om bidragen till Hilton inte

ingick i det officiella programmet var de på intet sätt hemliga.

STRATEGIN VAR MEDVETET politisk, och Hilton uttalade sig oförblommerat om sina ambitioner. Han var dock inte lika explicit om hur hotellen skulle marknadsföras ideologiskt. Förvisso var målsättningen att visa upp USA:s goda sidor, men frågan var hur? I sina försök att besvara denna fråga synliggör Wharton en rad spännande perspektiv.

I Europa såväl som i Mellanöstern blev hotellkedjan under 1950- och 1960-talet också sinnebilden för amerikansk livsstil. Från amerikanska förorter och "country clubs" hämtades Hiltons gräsmattor, swimmingpooler, gräsmattor och tennisbanor. Den amerikanska medelklassens umgängesliv inspirerade till hotellens cocktailbarer och penthouse. Amerikansk populärkultur bidrog med hamburgare, milkshakes och läskedrycksautomater. Och den amerikanska teknologin utrustade de enskilda rummen med ismaskiner, direkta telefonlinjlinjer och luftkonditionering. Hotellen komprimerade den amerikanska livsstilen och fick därmed en utopisk aura i värdländerna.

Modernismen blev Hiltonhotellens signum. Byggnadernas tekniska utförande och parkan-

...TO THE LAND OF THE BLUE MOSQUE COMES
THE NEW *Istanbul* Hilton

ISTANBUL, TURQUIE... cité à la beauté légendaire... offre un site féérique pour ce nouvel Hôtel Hilton, le second, déjà, en Europe. Dominant le Bosphore, ce magnifique hôtel de 300 chambres, conçu d'après les tout derniers perfectionnements du confort et de la technique moderne, est un attrait nouveau pour les visiteurs de l'Orient. L'air panoramique, terrasses, loggias particulières, courts de tennis, piscine réfrigérante, telles sont les innovations qui viennent rehausser encore l'éclat du modernisme à Istanbul. Fidèle à la haute tradition Hilton, l'Istanbul Hilton offre à ses hôtes, un accueil aimable, une fine cuisine et des appartements gais et agréables.

Conrad N. Hilton, President

Amerikansk livsstil. Mellan 1949 och 1966 byggde Hilton International 17 lyxhotell utomlands, huvudsakligen i Europa och Mellanöstern.

läggningarnas form representerade det amerikanska i en tid då det moderna betraktades som amerikanskt och det amerikanska som modernt. Framför allt spegelglaset bidrog till Hiltons karaktäristiska framtoning. Glas innebar bokstavligen att man kunde se genom byggnaden, vilket gav ett intryck av öppenhet. Glas antydde vidare slösaktighet och förstärkte ett intryck av högteknologiskt kunnande. Hiltonhotellens modernistiska framtoningestetik, renheten, öppenheten och den effektiva planeringen blev en sinnebild för rationalitet och ordning.

Visuellt utgjorde Hilton International en markant kontrast till kringliggande byggnader, inte minst i städer som Kairo, Aten och Istanbul. Byggnaderna rörde direkt skillnaden mellan den traditionella kulturen och den åtrådda amerikanska modernismen. Detta förstärktes av hotellens makalösa placering och storlek – de påminde om rymdskepp från främmande planeter. Även i moderna europeiska städer skilde Hilton sig från mängden. I London blev till exempel Hilton-hotellet den första byggnaden som var högre än St Paulskatedralen.

Hilton International bröt alltså mot traditionerna. De smälte inte in bland kringliggande luxuösa byggnader såsom 1900-talets klassiska lyxhotell hade gjort. Inredningen fick förvisso en lokal prägel, som gjorde det möjligt att skilja mellan de olika hotellen, men de lokala inslagen underordnades amerikanska värderingar och modernistiska arkitektoniska ideal. Ett viktigt underförstått budskap i Hiltonhotellens arkitektoniska utformning var frigörelsen från det förflutna. I Berlin Hiltons "Golden City Bar" fanns en stor tredimensionell väggpanel som föreställde en modern stad med guldfärgade skyskrapor i glänsande metall. Historien hade helt eliminerats på bilden, och Wharton menar att detta ska ses som en symbol för ett USA som frigjort sig från det förflutna och inte ville upprepa historiens misstag.

I DAG ÄR HILTONHOTELLEN inte längre vad de har varit. Sin glans förlorade de redan före det kalla krigets slut. Ett par år före murens fall såldes hotellkedjan till ett brittiskt företag inom spel- och vadslagningsbranschen. Hilton International är inte längre amerikanskt och fungerar därmed inte heller som symbol för USA:s ekonomiska makt. Hotellen är heller inte längre storlaget modernistiska; i stället har de anammat en eklektisk postmodernism. Prydnadsföremål, draperier och joniska mahognypelare har satts i teknologins och modernismens ställe.

Wharton visar övertygande hur Hiltonhotellen under sin storhetstid på 1950- och 1960-talen symboliserade USA:s nya och mäktiga närvaro. Hennes analys borde emellertid ha relaterats till den mer generella diskussionen om den amerikanska politiska arkitekturen. Historikern Ron Robin visar exempelvis i *Enclaves of America*, som utkom för snart tio år sedan, vilken medveten strategi som låg bakom de amerikanska ambassadbyggnadernas arkitektur. Under mellankrigstiden utgjorde Vita huset förebilden för amerikanska ambassader runt om i världen. Till grund för detta låg en naiv uppfattning om det universella i USA:s politiska erfarenhet. Man ville visa att amerikanska värderingar var gångbara överallt. Med sina pelare gav mellankrigstidens ambassadbyggnader också associationer till det klassiska Grekland. Byggnaderna representerade därmed de klassiska demokratiska värden som USA gärna ville förknippas med och skulle symbolisera att USA stod för kontinuiteten i den västerländska politiska kulturen.

Efter andra världskriget förändrades ambassadernas arkitektoniska utformning. Idealen var ungefär desamma som för Hilton, glas, betong och gedigna, rena och odekorerade fasader. Enkla former underströk att ambassaderna representerade ett framtidsorienterat samhälle. Arkitekturen sade implicit att frigörelsen från stagnerande kulturer krävde underkastelse under innovativa kulturer som den amerikanska. Att USA vann andra världskriget kunde därmed förklaras av dess överlägsna teknologi och ledarskap.

Hiltonhotellen kan således ses som del i en allmän trend där modernism och teknologi, men även lyx och livsstil, användes för att visualisera drömmen om Amerika. För 1950-talets européer, liksom för befolkningen i Mellanöstern, var USA ett abstrakt begrepp. Endast ett litet fåtal hade besökt landet och den amerikanska populärkulturen utgjorde ännu inte ett självklart inslag i den europeiska vardagen. Hiltonhotellen bidrog till att konkretisera abstraktionen.

De framställde en nation som hade kontroll över framtidens teknologiska know-how. USA hade fått en ny roll i världspolitiken, och byggnaderna artikulerade det amerikanska entreprenörskapets expansion och gav den amerikanska närvaron en materiell form. Frågan är om en sådan närvaro inte var väl så slagkraftig som en militärbas.

KIM SALOMON

Växelspelet mellan gamla och nya medier

THE LANGUAGE OF NEW MEDIA

Lev Manovich

MIT Press, 2001 (354 s.)

NARRATIVE AS VIRTUAL REALITY Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media

Marie-Laure Ryan

Johns Hopkins University Press, 2001 (399 s.)

EN BILD AV EN LITEN PEKANDE vit hand markerar en länk. En länk följer jag genom att klicka med musen. Bilden av den lilla handen dyker ofta upp vid blå och understruken text. Finns det en rullbar list intill så finns det mer att se. Fönster kan öppnas, stängas och flyttas. De kan ligga på varandra och vid sidan av varandra. Deras storlek kan ändras. I fönster finns olika knappar som jag kan klicka på.

Så fungerar det att navigera på Internet. För många har principerna redan blivit nästan lika självklara som de grundregler utifrån vilka vi hanterar en tryckt bok eller tidning, eller för den delen en biofilm. I en bok navigerar läsaren genom att bläddra, siffror i utkanten av sidorna markerar vilken sida i ordningen man befinner sig på och så vidare. En traditionell biofilm ser man i sin helhet sittande i en mörk salong. Intressant är att andra regler gäller när samma film ses hemma på tv eller på video – få släcker till exempel ner i vardagsrummet och när kaffesugget blir för starkt är

pausknappen en välsignelse. En avgörande skillnad mellan nämnda medier är att Internet och andra digitala medieformer ännu inte stabiliserats och funnit sina slutgiltiga former.

Att utvecklingen inom det digitala området går snabbt, och inte minst att den förväntas gå snabbt, är en av huvudorsakerna till att teoretiska resonemang kring digitala medier ofta blir spekulativa framtidsprognoser. Förtjänstfullt är därför Lev Manovichs initiativ i *The Language of New Media* att analysera och beskriva det nya mediets utveckling fram till i dag. Den fråga som ställs här gäller varför principerna för navigering på Internet ser ut som de gör, snarare än hur de kan komma att se ut om ett par år. Diskussionen spänner över ett brett spektrum i flera bemärkelser, något som preciseringar av titelns två termer "language" och "new media" tydliggör. "Language" är en paraplyterm som samtidigt pekar på framväxande konventioner, återkommande mönster vad gäller design samt de viktigaste nya medieformerna. Innebörden av termen "new media" kan enkelt uttryckt sägas vara text, ljud, förliga och icke-förliga bilder (i olika konstellationer) som utgörs av digital kod. Webbsidor, multimedier, datorspel, digitala hypertexter, interaktiva installationer, datoranimeringar och digital film är exempel på nya medier.

SYSTEMATISKT FORMULERAR Manovich en teori som beskriver de nya medierna på olika nivåer. Med början på den obligatoriska kodnivån lotsas läsaren uppåt i den digitala strukturen för att slutligen landa i en kultur som integrerar de nya medierna i den allmänna diskursen och gjort deras formspråk till sitt eget. De nya mediernas språk (i Manovichs mening) vaskas fram genom jämförelser med "gamla" medier och kulturformer, framför allt visuella sådana. Att Filmen har huvudrollen avslöjas redan på omslaget som pryds av en bit blåtonad film mot vit bakgrund.

Manovich är knappast den förste att se paralleller mellan filmens historia och framväxande digitala medieformer, men han utmärker sig genom att analytiskt behandla kanoniska påståenden och tillföra nya perspektiv. Det terminologiska teori-bygge som Manovich presenterar är starkt inspirerat av modern filmteori, men även konsthistoria, litteraturteori, medieteorier och inte minst datorvetenskap har bidragit med infallsvinklar. Denna perspektivrikedom speglar Manovichs egen bakgrund; redan som femtonåring i Moskva varvade han studier i teckning och måleri med matematik och programmering. Det dubbla intresset har bestått och Manovich har inom nya medier varit verksam som konstnär, designer, animerare och programmerare.

Manovich utvecklar användningsområdet för termen gränssnitt (*interface*) i begreppet "kulturellt gränssnitt" (*cultural interface*) som beskriver ett gränssnitt som verkar mellan människa, dator och kultur. Kulturella gränssnitt handlar om hur digitala verk av olika slag presenteras, organiseras och struktureras samt hur de är tänkta att användas eller tillägnas. En webbläsare är ett exempel på ett kommersiellt kulturellt gränssnitt. Andra exempel på kulturella gränssnitt är webbsidor, verk på cd-rom och dvd, nättidningar, datorspel och multimediala uppslagsverk. Manovich visar hur de kulturella gränssnitten formats och hämtat särdrag från det tryckta ordet (till exempel sidan, papyrusrullen), filmen (till exempel zoom, den rektangulära rutan, synvinklar) och användargränssnitt i den traditionella mer allmänna betydelsen, det vill säga mellan människa och dator.

Kulturella gränssnitt, menar Manovich, har följaktligen ett språk som är en ganska märklig hybrid, i vilken fördjupning och medietransparens utmärkande för traditionella kulturformer står mot användargränssnittets drag av kontrollpanel.

HUR DE KULTURELLA GRÄNSSNITTEN formats både av traditionella medier och datorn är ett exempel på den i sammanhanget ytterst väsentliga princip som benämns "transcoding", den ömsesidiga påverkan mellan nya och gamla medier, mellan datorteknik och kultur. Rörelsen är cirkulär i den meningen att det som låtsats och givits ny form mycket väl i sin tur kan lånas tillbaka. Ur detta växelspel, i vilket de nya mediernas språk inspireras och influeras av allt från den fysiska kontorsarbetsplatsen till traditionella verks konstnärliga utformning, samtidigt som de har en motsvarande inverkan i andra riktningen, växer den nya digitala kulturen fram. Något som dock aldrig får glömmas bort är den fundamentala skillnaden som består i att alla digitala verk i grunden alltid är numeriska representationer.

Databasen belyser på ett bra sätt begreppet "transcoding". Med traditionella dokumentarkiv, kortsytem och kataloger som förebilder har den utvecklats till en fullfjädrad digital kulturform, som i sin tur kraftigt påverkat samhället i stort. Databasen har ersatt tidigare system för organisation, men, menar Manovich, databasen har också på ett konceptuellt plan kommit att tjäna som en ny metafor för kulturellt minne och samlingar av olika slag. I den digitala kulturen speglar sig verkligheten, livet och världen i databasen och i det navigerbara tredimensionella rummet.

MÅNGA DIGITALA VERK är egentligen mer eller mindre maskerade databaser. Masken är användargränssnittet som ibland inte gör någonting för att dölja databasstrukturen, ibland kamouflerar den intill oigenkännlighet. Konstnärliga verk skapade för cd-rom är liksom många webbsidor exempel på det senare. På Internet finns naturligtvis även vad som skulle kunna kallas uppenbara databaser, som till exempel bibliotekskataloger och artikelarkiv. Särskilt intressant i den här diskussionen är Manovichs resonering kring förhållandet mellan databasen och berättande. Samtidigt som de två formerna utgör tydliga motsattpoler på användarnivå är berättande i de nya medierna i hög grad beroende av databasen som underliggande organisationsprincip. Digitala skönlitterära hypertexter karaktäriseras följaktligen som summan av möjliga vägar genom en databas och är, eftersom läsare av den här typen av verk i första hand inte upplever dem som databaser, exempel på verk där masken ofta framgångsrikt döljer databasstrukturen.

The Language of New Media är en uppfriskande analys av de digitala medierna som berikar inte bara den allmänna medieteorietiska debatten och filmvetenskapen utan även forskningen kring digitala verkformer som datorspel, hyperlitteratur, konst på cd-rom och dvd etcetera. Marie-Laure Ryans senaste bidrag i bokform till den hypertextteoretiska diskussionen, *Narrative as Virtual Reality: Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media*, känns tyvärr inte riktigt lika fräscht. Litteraturförteckningen uppvisar en välbekant repertoar av hypertextforskare, litteraturteoretiker, narratologer och mediefilosofier, och de hypervärk som illustrerar resonemang är inte sällan de som traderas inom hypertextteorin. Utflykterna till framtidens upplevelse-

Växelspel. De kulturella gränssnitten formas enligt Lev Manovich i ett växelspel mellan traditionella medier, framför allt filmen, och den nya datortekniken enligt principen "transcoding".

landskap och spekulerandet i möjliga (önskvärda) verkformer är en annan tråd som öppet löper vidare i Ryans framställning.

Greppet att överföra termer som vanligtvis används för att beskriva fenomen kopplade till den digitala miljön till upplevelsen och tillägnande av traditionell skönlitteratur är förvisso annorlunda. Ryan visar hur *virtual reality*, *immersion* och *interactivity* kan vidgas, framför allt genom att betraktas semiotiskt eller användas i överförd betydelse, och till exempel beskriva hur en läsare blir uppslukad av en god bok (*immersion*). Syftet är att låta termerna utgöra grundstenarna i en fenomenologi för läsning och tillägnandet av konstverk i allmänhet. En svårighet är dock att termerna redan i ett första led är minst sagt problematiska, trots uttalade reservationer på första sidan så kvarstår det faktum att *virtual reality* som idé och term betyder många olika saker. Att tillskriva dessa begrepp ytterligare innebörder som till stor del grundar sig på den ursprungliga betydelsen, eller snarare betydelserna, blir därför ett ganska komplicerat företag.

Insiktsfulla analyser och flera intressanta diskussioner till trots så lyckas Ryan inte riktigt klarlägga projektets egentliga förtjänster – framställningen revolutionerar knappast förståelsen av vare sig äldre eller nyare berättarformer. Den teoretiska spänningen ligger snarare i huruvida författarens föreställningar och förhoppningar kring framtida konstformer kommer att realiseras. Den ständigt återkommande berättelsen om det framtida berättandet uppträder med andra ord i ytterligare en version i *Narrative as Virtual Reality*.

ANNA GUNDER

Ett dokuversum av oändliga meningar

RADIANT TEXTUALITY
Literature after the World Wide Web

Jerome McGann

Palgrave, 2002 (272 s.)

JEROME MCGANN, FÖDD 1937 och litteraturprofessor vid University of Virginia, har gjort sig ett namn flera gånger om. Först framträdde han som forskare i romantikens litteratur. Sedan gjorde han ensam en utgåva av Byrons poesi, *The Com-*

plete Poetical Works (1-7, 1980-1993). Den blev början på en serie böcker med reflexioner kring textutgivningens teori, vilka har muterat till betraktelser över vilken betydelse Internet har för litterär tolkning och för textutgivning. På vägen har McGann blivit ett akademiskt fenomen som sprutar ur sig böcker som ofta rör sig kring litteraturforskningens grundläggande frågor. Vad är det egentligen vi tolkar när vi tolkar? Vems avsikter ser vi i ett litterärt verk? Hur fungerar den inre strukturen i ett helt författarskap?

I Sverige har McGann knappast blivit uppmärksammasad efter förtjänst. Kanske beror det på att hans väg till litteraturforskningens grundproblem är en annan än mångas. Den portal han närmar sig problemen via är inte Den Stora Teorin, utan litteraturens materiella villkor och dess fysiska uppenbarheter i form av utkast, manuskript, variantryck och annat. McGann är fascinerad av det litterära verkets provisoriska karaktär – av det faktum att det ofta finns i flera inkarnationer, alla "färdiga" i den meningen att de uttrycker en särskild litterär hållning. Kvalificerad textutgivning i vetenskapliga sammanhang har inte sällan inneburit att försöka jämkna samman sådana versioner till en enda. McGann menar tvärtom att varje version måste förstås utifrån sina särskilda villkor. Insikten om detta kom, säger han själv, vid utgivningen av Byrons dikter. Varför skulle han välja bort en färdig version till förmån för en annan?

MCGANN TOG ETT SPRÅNG in i den textkritiska debatten med sin *A Critique of Modern Textual Criticism* (1983). Där diskuterade han ett av textutgivningens mest problematiska begrepp, författarens "intention". Begreppet har numera nästan förlorat sitt värde som avgörande kriterium vid tolkningen av litterära verk (få nutida litteraturforskare skulle säga att textanalys främst avser att förstå författarens avsikter), men i textutgivning är det onekligen svårt att klara sig utan det. Där har termen "intention" dock en mer konkret mening: vad författaren avsåg att skriva, vilket ord han eller hon var ute efter att skriva ner och få tryckt. Står det "skör" eller "skär" i manuskriptet? Är "hat" ett tryckfel för "hot"? Textutgivning vimlar av val mellan sådana varianter.

McGanns huvudpoäng var att inskräpa att varianterna inte alltid behöver bero på skrivfel eller läsfel, utan på att författaren har ändrat sina avsikter. Han visade att Byron ständigt tog intryck av omvärldens synpunkter – av råd från vänner, läsare, sättare, förläggare och andra. "Intentionen" är därmed inte den fasta åsikt som textutgivare ofta har föreställt sig, utan något föränderligt, flyktigt. Därmed blir det besvärligare

Visuell prolog. Bilderna ovan och till vänster är *The Language of New Medias* visuella prolog och kommer från filmen *Man With a Movie Camera*.

att rensa en text från "fel" och gradera olika versioner som "bättre" eller "sämre".

FÖR DEN SOM INTE behöver fundera över detaljerna i textutgivning kan allt detta verka skäligen esoteriskt. Ett väsentligt problem för specialister – javisst. Men av vilket intresse är frågan för den som läser skönlitteratur?

Svaret blir att det beror på vilken sorts läsning man avser, och som ett av de listigare djuren i den moderna djungeln av teorier exploaterar McGann skickligt mångtydigheten i termen "läsning". Den som läser för information, nöje eller underhållning behöver sannolikt inte bry sig särskilt mycket om att det litterära verket egentligen är en kedja av versioner. Men den som läser med sikte på historisk förståelse kan inte undvika problemet. För den som sysslar med Bellmans diktning i hans samtid räcker det inte med de textkritiskt tillfredsställande versioner som nu finns utgivna. Till det kommer de versioner som faktiskt sjöngs eller spreds via samtida avskrifter och som präglade dåtidens bild av Bellman.

McGann älskar att påminna om sådana textuella komplikationer. För honom är varje litterärt verk något som lever och förändras i ett skapande samspel med omgivningen – ibland med författarens vilja, ibland mot den. Sin verkliga kraft får McGanns tänkande när han tänjer gränserna för resultaten av denna insikt. Men då syns också tydligt en del problematiska följder av den. McGann är beredd att ta tankemässiga risker, men också benägen för ren dumdristighet. Att läsa honom är därför som att följa i spåren på en man som går på nattgammal is, blundande. Det är lika spännande som riskfyllt.

För en person med McGanns syn på det litterära verkets status kom World Wide Web som en uppenbarelse. I en tryckt textkritisk utgåva är det svårt att göra rättvisa åt alla olika versioner av ett verk. Visserligen finns det sätt att i tryckt form beskriva alla stadierna i verkets väg från manuskript till korrektur och tryckt version, komplett med listor över alla ändringar som gjorts på vägen. Men sådana listor är svårästa och kan egentligen bara avkodas av experter. I digital miljö är det däremot mångdubbelt enklare och billigare att återge alla olika versioner.

JUST DEN MÖJLIGHETEN har varit utgångspunkten för McGanns arbete under det senaste decenniet. Han presenterar det nu i *Radiant Textuality: Literature After the World Wide Web*, som trots undertiteln handlar om digitaliseringens betydelse för litteraturforskningen, snarare än för litteraturen. Boken har två centrala teman. Det första gäller nya metoder för textkritiska utgåvor

på Internet. Och det andra gäller nya former för litteraturläsning. Vad McGann säger om det första temat är tänkvärt, medan partierna om det andra är bisarra men underhållande.

University of Virginia har länge varit ett viktigt centrum för utgivning av texter i vetenskapligt tillfredsställande editioner. Vid början av 1990-talet började den också ske i digital form, via universitetets "Electronic Text Center". (Ett imponerande antal litterära klassiker finns tillgängliga gratis därifrån via Internet.) Det var på den tiden när datorindustrin hungrigt började söka ett innehåll att fylla sina apparater med, och ungefär samtidigt som ETC grundades erbjöd ett datorföretag en dataavdelning på Virginia utrustning för en miljon dollar för pedagogisk användning under en treårsperiod. McGann blev inblandad i projektet och var med om att starta ett humanistiskt centrum där utrustningen kunde användas. Men institutet satsade på spetsutveckling snarare än på enkla pedagogiska tillämpningar.

I DEN MILJÖN FICK McGann möjlighet att omsätta sina editionsteorier i digital praktik. Det skedde med "The Rossetti Archive", ett jätteprojekt ägnat målaren och författaren Dante Gabriel Rossetti (1828–1882). Resultatet, som delvis har publicerats på Internet, gör verkligen skäl för namnet. Det är inte organiserat som en bok, där man bläddrar från sida till sida, utan just som ett arkiv, en plats där användaren söker sig fram på ett friare sätt. I detta digitala fyrfärgsarkiv finns en kort biografi och en bibliografi, men framför allt mängder av digitala faksimil av dokument av Rossetti, verk ederade i flera versioner, liksom historiska kommentarer kring dem. Och allt är tätt sammanvävt av klickbara länkar. Det liknar en förverkligad dröm om det *dokuversum* som Ted Nelson har beskrivit så långtansfullt. McGann och hans kollegor har helt enkelt byggt ett Rossetti-net, en miljö där den intresserade kan ströva runt och göra oväntade upptäckter, ungefär som besökaren i ett skickligt ordnat museum, men där det också går att snabbt få fram upplysningar och material via olika sökfunktioner. Rossettiarkivet är alltså en prototyp för en textkritisk edition, ordnad som ett nätverk snarare än i den sekvens en tryckt bok tenderar att tvinga fram.

Amerikanska litteraturforskare som McGann har lika litet kunnat vara opåverkade av poststrukturalismen som en bil kan förbli torr i en bilvätt under arbete. Besprutad av sådana tankar har McGann inga svårigheter att lämna Rossettiarkivet för utläggningar om decentraliserade texter och om arkivet som en representation av läsarens möjligheter att göra egna val. Problemet är bara att McGann glömmer att stanna till för att dis-

kutera en av utgivarens klassiska och väsentliga uppgifter – den att faktiskt träffa ett val mellan de olika varianterna, att välja en "läsning" eller "version" framför de andra. Tanken att bygga ett arkiv där var och en kan bli sin egen utgivare är nog sympatisk. Men den är inte särskilt tidsbesparande för användaren. Risker blir betydande att de som talar om Rossetti talar förbi varandra – inte för att de har olika tolkningar av hans verk, utan därför att de talar om olika versioner av verken.

DE SISTA PARTIERNÄ i McGanns bok ägnas ett projekt av helt annat slag. De handlar om "The Ivanhoe Game", en övning i litterär analys som McGann tycks ta på stort allvar, men som lika gärna kunde ses som ett älskvärt skämt. Spelet (som utvecklades av McGann och hans kollega Johanna Drucker via lekfulla diskussioner om Walter Scotts roman och sedan har prövats på andra klassiker) bygger helt enkelt på hårdagna konsekvenser av en del moderna litteraturteoretiska tankar. Om författarens avsikter inte är väsentliga – vad säger då att hans eller hennes verk är sakrosankt? Vad händer om man släpper kravet på att ett litterärt verk ska vara autentiskt? Om all tolkning är att deformera – varför inte deformera texten ordentligt?

"The Ivanhoe Game" går därför ut på att bokstavligt göra om litterär tolkning till ett spel. Det är ett spel avsett för avancerade användare, där de som deltar gör olika "drag": genom att dikta till nya avsnitt, genom att "avslöja" delar av verket som "förfalskningar", genom att skriva nya tolkningar och skapa nya dokument som omger verket (i form av manuskript, alternativa versioner, etcetera). Grundregeln är att den givna texten i verket inte får stympas, men att användarna kan lägga till nya partier. Avsikten är att lyfta fram inre motsägelser i verket, att fylla igen luckor eller att förstärka verkets mångtydighet. Spelet kan förstås bedrivas på papper, men fungerar bäst i form av en öppen växling av e-brev mellan flera användare.

MCGANN SER SJÄLV spelet som en del av en patafysisk, experimentell litterär tradition. Samtidigt är det förstås ett rollspel där användarna simulerar nya verkligheter och nya identiteter. (I reglerna ingår att användaren ska ikläda sig en viss intellektuell roll vars beskrivning ska vara hemlig för de andra spelarna, men sparas i en hemlig loggfil.) Så mycket med kvalificerad litterär tolkning har "The Ivanhoe Game" nog inte att göra, men desto mer med fiktion. De glimtar av några drag i spelet som McGann ger påminner mest om Antonia Byatts *De besatta* eller Carina Burmans *Den tionde sånggudinnan*, litteraturvetarromaner som handlar om alternativa litterära verkligheter, styrkta med falska men trovärdiga dokument.

"The Ivanhoe Game" liknar mest en sorts intellektuell biljard för uttråkade poststrukturalister – ett spel fullt av möjligheter till trickstötter och masklägen. Det är mindre en demonstration av tolkarens frihet än av möjligheterna att ta sig friheter med litterära verk. Men samtidigt fångar spelet den särskilda stämningen i de diskussionsfora på Internet där personligheten är en medvetet anlagd roll och där de dokument som anförs har ett tveksamt källvärde. I denna rymd av fiktioner återstår ibland bara en lysande textualitet, en oändligt bländande serie av möjliga tolkningar. Jerome McGanns nya bok demonstrerar om inte annat den hypnotiska kraften i lögnens möjlighet.

JOHAN SVEDJEDAL

En pilgrimsresa under Eros inflytande

IRIS MURDOCH
A Life

Peter J Conradi

Harper Collins, 2001 (706 s.)

SOM EN UPPMANING TILL sig själv som blivande författare citerade Iris Murdoch 1943 Aldous Huxley: "Det är inte vad man har upplevt utan vad man gör med det man har upplevt som betyder något". Konsten är till för livets skull, den gäller livet, var dock Murdochs egen enfatiska utsaga i en essä från 1959. Dessa eventuella överlappningar och hierarkier ställs i fokus vid läsningen av *Iris Murdoch – A Life* av Peter J Conradi. Inför detta första biografiska verk över filosofen och författaren Iris Murdoch (1919–1999) frågar man sig nämligen vad som åsyftas med "a life". Handlar det om ett liv som vid sitt slut kan teckna en personlighet, eller ses livet som en reflektion av tidens eller generationens anda, eller förstås "liv" som behållare för den konstnärliga gärningen?

När jag har läst Iris Murdoch har jag aldrig spekulerat kring "vem hon var" eller "hur hon levde". Det förvånade mig att läsa att hon var gift. Naturligtvis fanns i mitt bakhuvud hennes i romanerna många och ambivalenta utsagor om äktenskapet som "en mycket hemlig plats" och en "lång resa i ett trångt rum", upphovet till en "meningslös isolering hos dem som är inburade tillsammans". Jag tänkte mig inte att hon nödvändigtvis skrev utifrån egen erfarenhet och hade svårt att föreställa mig att en sådan kraftfull tänkare överhuvudtaget skulle kunna "tränga ihop sig med någon".

Om "a marriage made in heaven" skrev John Bayley, Murdochs äkta man från 1956 och fram till hennes död, i sin för tidiga nekrolog *Iris – A Memoir of Iris Murdoch* (1998). I den framställs äktenskapet som bestående av lika delar intimitet och främlingskap. Bayley, ställd inför hustruns sjukdom, undrar: Vem var hon, egentligen? Visste jag? Visste hon? Bayleys elegi över sin frånvarande, men ändå närvarande livskamrat ger alltså inga egentliga nycklar till Iris Murdochs person. Den vackra beskrivning han ger av deras äktenskap som en resa där de kom varandra "closer and closer apart" får ett abrupt slut i och med den nu alzheimersjuka Iris Murdochs plötsligt absoluta beroende. En gåta tycks hon dock förbli.

När John Bayley gav ut sin andra bok med Iris Murdoch som förgrundsfigur, *Iris and the Friends* (1999), sade en god vän att hon gjordes till en sagofigur, eller en sagotant, att spinna kring, liksom hon tidigare, inte särskilt oskuldsfullt, spann sina nät i romanerna.

VAD SÄGER DÅ CONRADIS biografi, mer neutral eftersom han lärde känna Murdoch först under senare år och vill teckna livet i stort och med enfaset på de så kallade danande åren? Den första delen tecknar en lycklig barndom, ett förtjusande och begåvat barn, en tid och en person nu förlorad. Andra delen skildrar Murdochs utbildnings- och

utvecklingsår, och liknar snarare en av hennes romaner med oändligt intrikata, trassliga kärleksrelationer, överdrifter och kusligheter. Tredje delen komprimerar åren för mötet med Bayley och debuten med *Under the Net* (1954), hela hennes verkssamma tid som skönlitterär författare fram till hennes sjukdom och död. Den kan sammanfattas under föreställningen om Murdoch som god och helgonlik, en ikon, och samtidigt "odefinierbar", aldrig tillräckligt bra som författare för att tillfredsställa de krav hon själv ställde upp för "stor konst".

Det är svårt att ringa in Conradis bevekelsegrunder och ambitioner. Biografin tycks "handla" om livet och konsten – den vill visa hur konsten tog plats och var både en naturlig och problematiserande del av Murdochs liv. Samtidigt säger han att ett av hans syften har varit att visa hur starkt Murdoch levde, kände och engagerade sig i sin tids frågeställningar. Att läsa om hennes liv är också att läsa om en generation. Men redan från början understryker Conradi Murdochs originalitet. Hon är en "sagoprinsessa", han nämner ständigt hennes personliga och erotiska dragningskraft, uppehåller sig vid hennes egenartade, personligt förankrade och livslånga uppgift, frågan om godhet, som han ser som helgonlik. Texten pendlar mellan sentimentala atmosfäriska

Äkta makar. John Bayley och Iris Murdoch i Bath i oktober 1998.

pande skildringar av barndom och ungdomsår och en estetisk utvärdering och redigering av det material som utgörs av Murdochs liv och tänkande. Däremellan hörs Murdochs egen röst, i alltför korta utdrag från det digra dagboksmaterial Conradi haft tillgång till.

Många gånger nämns Murdochs förmåga att bokstavligen trollbinda och påverka människor. Kanske är inte Conradi undantagen denna förtrollning. Trots att han många gånger svepande förkastar eller banaliserar vissa av Murdochs verk tycks han vilja iscensätta en Murdoch-roman. Texten är ofta lika dramatisk som pratsam, den berör med förkärlek moraliskt ambivalenta situationer, är överbefolkad med detaljer, till sin helhet ofokuserad, både litterär och antilitterär.

TEMAN SOM I NÅGON MÅN strukturerar Conradis bok är Murdochs irländska bakgrund, både som konkret påverkan och grund till personlig mytologi. Han undersöker hur hon använder sin irländska härkomst både för sin egen självbild och som konstnärligt underlag för sina "gotiskt" färgade romaner under 60-talet. Därtill återkommer han till hennes religiösa intresse och politiska engagemang. Hennes tidiga fascination av religiös självuppgivelse parad med kommunistiska ideal ställer han mot behovet av personlig bekräftelse, av många intima och gärna erotiska vänskapsförhållanden.

Ur detta läser Conradi en livslång kamp mellan helgonet och konstnären, som också fått ge titeln till Conradis kritiska studie av Murdoch från 1986, *The Saint and the Artist*. "If only my obsessional period as a novelist could be over" skriver Iris Murdoch i sin dagbok. I Conradis biografi får vi dock inte svar på om det verkligen rör sig om en kamp mellan religiöst färgad självutplåning och konstnärlig självhävdelse men temat dramatiserar levnadsteckningen.

Först och främst innehåller boken just tidsanda, mellankrigstid (somrar på sago-ön) följd av andra världskriget. Murdoch arbetar i ett flyktingläger i Österrike innan hon fortsätter sina studier vid Cambridge för att sedan undervisa vid Oxford. Hon föreläskar sig varje dag, i män lika väl som i kvinnor, gärna i människor som är karismatiska eller auktoriteter av något slag, eller människor i exil, yttre som inre. Elias Canetti är den mest berömde av Murdochs älskare från den här tiden. I sin dagbok omnämner hon honom som "the gentle beast", och hans skugga faller över flera av hennes romankaraktärer. För henne personifierar han den farliga och tjusande kombinationen av intelligens och sexualitet, en möjlighet att utforska de glidande planen mellan kärlek och makt, gott och ont.

Murdoch tycks själv ha varit medveten om sitt behov av bekräftelse och av förebilder, något som i viss mån hämmar hennes ideal om vänskap och kärlek som främst givande, inte tagande. År 1969 skriver hon i sin dagbok: "Staggering discovery – I now don't know anyone who is wiser than myself". Hon kommenterar det skrivna själv; "What on earth do I mean? Perhaps it's true? But then did I ever – or is it that I now feel my old gurus to be less than wise?"

TANKARNA KRING GODHET och sanning, och de mänskliga relationernas oändligt sammansatta, ofta egoistiskt färgade natur, följde henne livet ut. År 1976 ställer sig Murdoch i sin dagbok följande fråga: "Like Socrates, perhaps, love is the

only subject on which I am really expert?" Och Murdochs huvudsakliga tema, i romaner och i filosofiskt tänkande, är kärleken, närmare bestämt i betydelsen av Eros, det mellanväsen Sokrates omtalar i *Gästabudet* och som i den platoniska filosofin utgör människans livsenergi och filosofens bestämning. Kärleken förstås här utifrån den älskandes position, som ett begär till, en riktning mot; en andlig energi som kan förädlas av sitt objekt och därför själv är förmögen att förvandla. Att på detta sätt se livet som en "pilgrimsresa" och sanningssökandet som underinflytande av eros, gör det kongenialt för Murdoch att beskriva sitt författarskap som "an investigation that never ends, rather than a means of resolving anything".

Den människa som verkligen förmår älska upphör kanske att existera som person i den mening vi vanligen tänker oss och som tillåter oss att fascineras. Kanske är detta nyckeln till förståelsen av Iris Murdochs personlighet. Besatt av Eros som hon var, filosofiskt, andligen, privat, behöll hon det slags oskuldsfullhet som ackompanjerar passionen, först i förälskelsens upptäckt, sedan i erotikens ambivalenta underkastelse och slutligen i den mognare kärlekens, och därför också tankens, brist på självmedvetande.

KATE LARSON

Filosofi som försöker tränga sig ur sitt förlegade skal

UPHEAVALS OF THOUGHT
The Intelligence of Emotions

Martha C Nussbaum

Cambridge University Press, 2001 (751 s.)

DET ÄR IRONISKT ATT DET knappast finns någon tanke som tillhör moderniteten mer än just föreställningen att det var bättre förr. Från romantiken och framåt är visionerna om en ny och bättre framtid sammanvävda med drömmar om en återgång till något ursprungligt och mer genuint. Ibland uppträder den här drömmen som en trött och resignerad reaktion på det nya, ibland som en subversiv och kreativ längtan efter alternativ.

Är kanske Martha C Nussbaums filosofi ett uttryck för denna paradox i den västerländska moderniteten? Förenar hon inte i sin filosofiska verksamhet något mycket modernt med något som pekar mot en tid före det moderna? Att hon är modern är obestridligt – redan rollen som framgångsrik kvinnlig filosof länkar henne obönhörligen till vår egen tid. Hon har hela världen som sitt verksamhetsområde, också den virtuella delen av verkligheten – en global och nätansluten filosof med uppenbar förmåga att göra sig hörd på dagens filosofiska marknadsplats.

SAMTIDIGT VITTNAR NUSSBAUMS tänkande om en filosofi som har tröttnat på de egna premisserna och som söker sig tillbaka till sitt ursprung, det antika tänkandet. Premisserna består i det här fallet av den anglosaxiska tradition som Nussbaum tillhör, och som under en längre tid präglades av en fortgående insnävning av filosofins domän och av att allt fler ämnesområden avskildes från ämnet. Redan omkring första världskriget deklarerade Ludwig Wittgenstein – som ju närmade sig den anglosaxiska filosofin från en centraleuropeisk tradition – filosofins död, när han jämförde den med en stege som man behövde för att kunna se världen på ett riktigt sätt men som man sedan kunde kasta ifrån sig. Wittgenstein själv tog konsekvenserna av sin uppfattning genom att lämna den akademiska filosofin.

Wittgensteins avsked kan ses som en symbolisk vändpunkt i den anglosaxiskt orienterade filosofins historia och det faktum att han efter en tid återkom till ämnet som uttryck för en inledning till något nytt. Under senare delen av 1900-talet och fram till vår egen tid har filosofin också i den anglosaxiska världen börjat vända sig utåt mot andra ämnesområden i mycket större utsträckning. Filosoferna har kommit att drivas av en hunger efter att återerövra områden som de tidigare släppt ifrån sig, såsom psykologi, estetik, politik med mera. Den processen verkar ske parallellt med ett allt större intresse för den antika filosofin, ett intresse som sammanfaller med en strävan efter att likt de klassiska tänkarna famna över en mängd olikartade områden.

NUSSBAUM ÄR ETT BRA exempel på detta. Redan det faktum att hon har en klassisk bildning borgar för ett brett filosofiskt perspektiv. Hennes

mångsidighet visar sig också i den mängd olika ämnesområden som hennes produktion innefattar: litteratur, moralfilosofi, könsteori med mera. Hennes strävan tycks vara att överskrida de gränser som genom historien utstakats mellan olika ämnesområden. Detta illustreras tydligt i hennes senaste bok, en mäktig tegelsten med titeln *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. Boken har visserligen ett sammanhållande tema, förhållandet mellan känslor och tankar, men det är ett tema som behandlas ur flera olika perspektiv – här finns avsnitt som diskuterar känslor hos djur, känslor inom politik, känslor i musik och litteratur med mera.

I mångfalden finns dock ett tydligt budskap, nämligen att känslor har ett kognitivt innehåll och alltså inte bör ses som blinda krafter som förvandlar den som känner något till ett passivt och viljelöst offer. Inte heller kan man enligt Nussbaum se känslor som enbart kroppsliga uttryck utan förbindelse med det vi kallar intellekt eller rationalitet. Tvärtom kan känslor vara mer eller mindre rationella och till och med mer eller mindre sanna. Hon menar vidare att känslolivet står i ett intimt förhållande till etiska ställningstaganden, och argumenterar här liksom i andra sammanhang för en etik som ligger nära det som man brukar kalla dygdetik, enligt vilken mänskligt handlande bör bedömas mot bakgrund av människors hela livsprojekt.

DET ANTIKA TÄNKANDET spelar en avgörande roll i Nussbaums resonemang. Aristoteles är liksom tidigare en betydelsefull samtalspartner, men den kanske viktigaste utgångspunkten i den här boken är stoikerna och deras uppfattning om känslor som något som man i förhållandevis stor utsträckning kan kontrollera och styra över. Nussbaum ansluter sig emellertid inte okritiskt till stoikernas ståndpunkter, utan pläderar för vad hon kallar en neostoicism som innebär en revidering och komplettering av de antika synsätten. Ett exempel på en sådan komplettering är medvetenheten om att känslor har en historia, något som stoikerna enligt Nussbaum inte beaktade. Man måste ta hänsyn till den känslomässiga utvecklingen under barndomen och även till den roll som omedvetna känslor spelar.

I resonemangen kring det mänskliga känslolivets utveckling tar Nussbaum avstamp i psykologiska och psykoanalytiska teorier. I centrum står den tidiga objektrelationsteorin – och särskilt Donald Winnicotts – föreställningar om barns känslomässiga utveckling. Nussbaum är dock angelägen att framhålla att hon själv inte är psykolog eller psykoanalytiker utan att hon närmar sig problematiken ur ett filosofiskt perspektiv, vilket enligt hennes mening inte tidigare har gjorts. Det filosofiska perspektivet består i det här fallet av resonemang kring de samband som enligt Nussbaum finns mellan vissa utvecklingsmönster i den tidiga barndomen och etiska ställningstaganden senare i livet.

Nussbaum propagerar sålunda för ett möte mellan filosofi och psykologi och passar på att ge en känga åt amerikanska intellektuella i största allmänhet, som hon menar har negligerat psykoanalytiska idéer. Angreppet känns lite omotiverat, särskilt som man under läsningen av hennes bok förvånas över den förhållandevis begränsade roll som psykoanalysen spelar i framställningen. Kanske har det att göra med det stora avstånd som

trots allt finns mellan Nussbaums optimism när det gäller tron på att man med intellektet som verktyg kan styra känslolivet och den mer försiktiga hållning, grundad i en insikt i känslolivets ytterligt komplexa karaktär, som präglade Freud och andra tidiga psykoanalytiker i Europa.

AVSAKNADEN AV EN DISKUSSION kring den klassiska psykoanalysen är signifikativ för en frånvaro på ett mer generellt plan i Nussbaums framställning. Det är egentligen märkligt att det finns så få referenser till den filosofiska tradition som till skillnad från den anglosaxiska aldrig accepterat filosofiämnet insnävning och specialisering, nämligen fenomenologin.

Bland fenomenologiskt influerade filosofer har det ju också funnits en öppenhet inför ämnesområden som psykologi, religion, konst och så vidare. Frånvaron av den här typen av filosofi är emellertid inte total – så diskuteras exempelvis

Hannah Arendts analys av Augustinus syn på förhållandet mellan den himmelska och jordiska kärleken i det långa avsnitt i Nussbaums framställning som behandlar olika uppfattningar om kärlek.

Den delen av boken är för övrigt mycket läsvärd – i redogörelserna för förhållandet mellan den antika, den kristna och den romantiska kärleks-synen briljerar författaren med sin förening av filosofisk analys och klassisk lärdom. Framställningen är här också mer engagerad och lidelsefull än när det gäller de mer teoretiska delarna. Den något distanserade ton som präglar andra delar av fram-

ställningen kan dock ha med ämnets natur att göra – att filosoferna över ämnet känslor måste kanske ge ett distanserat intryck, särskilt när budskapet är att känslor inte är så känslomässiga som man kanske tror.

DISTANS ELLER ENGAGEMANG – överlag är resonemangen lätta att följa även för den filosofiskt oinitierade läsaren. Nussbaum förmår att skriva enkelt om komplicerade samband och är generös mot den läsare som för ett ögonblick tappat tråden – man ges alltid chansen att komma tillbaka genom nya infallsvinklar och klarlägganden. Att framställningen som helhet känns något spretig tillhör möjligen sakens natur. Kanske är det ett pris man får betala om man i vår tid reser sådana anspråk på filosofin som Nussbaum gör. Frågan är ju om denna typ av synteser är möjliga i vår specialiserade tid. Men kanske ska man inte läsa hennes bok som en strävan efter en storslagen syntes, utan som ett mer anspråkslöst försök att belysa en problematik från flera olika håll.

För den som redan är bekant med Nussbaum är inte *Upheavals of thought* oöndgänglig, eftersom den inte innehåller särskilt mycket nytt jämfört med vad hon tidigare skrivit. För den oinvidig ger emellertid framställningen en god överblick över den typ av filosofiskt tänkande som Nussbaum representerar, det vill säga en filosofi med ambitionen att tränga sig ur sitt eget förbrukade skal – paradoxalt nog med verktyg från ett antikt förflutet. Att den reser ett antal frågor om vad denna filosofiska transformation ska innebära är egentligen ingen invändning, utan kan i bästa fall uppmuntra till diskussioner rörande det filosofiska uppdraget i vår tid.

INGA SANNER

**Det antika
tänkandet spelar
en avgörande roll
i Nussbaums
resonemang.
Aristoteles är
liksom tidigare en
betydelsefull
samtalspartner.**

Kulturens rötter finns hos aporna

THE APE AND THE SUSHI MASTER
Cultural Reflections by a Primatologist

Frans de Waal

Basic Books, 2001 (433 s.)

TREE OF ORIGIN
What Primate Behavior Can Tell Us about Human Social Evolution

Frans de Waal (red.)

Harvard University Press, 2001 (311 s.)

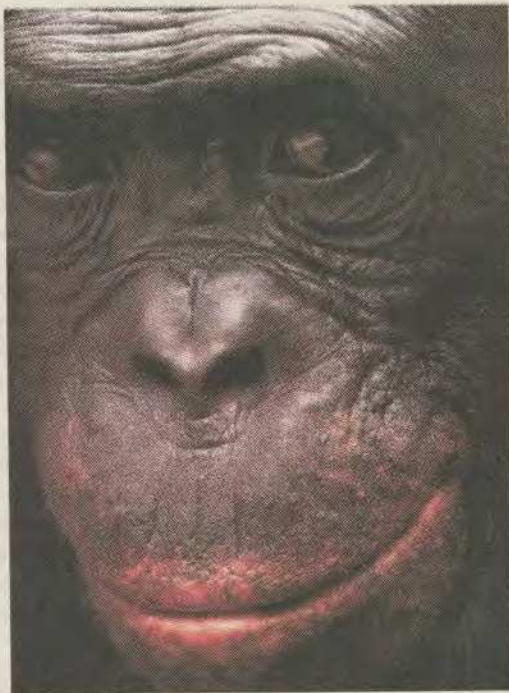
MODERN EVOLUTIONS BIOLOGI har på otaliga sätt bekräftat en insikt som redan Linné hade, nämligen att människan hör hemma inom ordningen apdjur eller primater bland däggdjuren. Noga bestämt är våra allra närmaste släktingar de afrikanska svanslösa "storaporna": gorillan och de två schimpansarterna. De evolutionsbiologiska linjer, som idag representeras av schimpanssläktet respektive människoarten, separerade så nyligen som för fem till sju miljoner år sedan.

År 1859 presenterade Charles Darwin sin teori för evolutionär förändring genom naturligt urval bland genetiskt olika individer. Bortsett från enäggstvillingar är exempelvis alla människor genetiskt unika. Denna väldiga genetiska variation medför en motsvarande fenotypisk variation, det vill säga mellan faktiskt existerande individers byggnadsdrag, beteende och andra egenskaper. Vissa av dessa fenotyper är bättre anpassade till rådande omvärldsbetingelser, vilket märks genom att de får fler avkomlingar än andra varianter. Detta kan bero exempelvis på att de har större köldtolerans, effektivare matsmältning eller snabbare hantering i det centrala nervsystemet av inkommande information – tre exempel på viktiga adaptationer. En följd av dessa skillnader i fortplantningsframgång är att vissa arvsanlag ökar och andra minskar i frekvens, liksom deras motsvarande fenotyper. Differentiell fortplantningsframgång är den mekanism som spelar den helt dominerande rollen för adaptiva evolutionära förändringar i naturliga populationer.

Ingen varelse lever i ett darwinsk paradys med oändliga resurser och kapaciteter. Eftersom det råder ständig brist, måste avstämningar mellan motstridiga "önskemål" göras. Kanske skulle exempelvis ökad födelsevikt vara till fördel för nyfödda små människobarn, medan en minskad födelsevikt skulle gynna mamman. Den faktiska situationen representerar antagligen en just för tillfället optimal kompromiss mellan dessa båda "önskemål".

Också för en organisms nervsystem gäller att kapaciteten inte är oändlig, och alltså fordras kompromisser även mellan kognitiva funktioner och alla psykiskt krävande beteenden. När det är dags att flytta till vinterkvarten, lägger fågelhjärnan resurser på "orienteringshjärnan", men när det är dags att charmera en eller flera partners inför fortplantningen, blir det "sånghjärnan" som rustas upp.

Med tanke på de ofrånkomliga kostnaderna ligger det nära till hands att fråga sig vilka fördelar de komplicerade hjärnfunktioner medför som lig-

Kändis. Kanzi – världens mest kända bonobo – har figurerat flitigt i både tidningar och tv-dokumentärer.

Foto: Frans Lanting

ger bakom människans unikt voluminösa kultur-beteende. Och kan så komplicerade beteenden som människans kultur verkligen ha uppkommit och utvecklats under den jämförelsevis korta tid, som människans evolutionära linje varit skild från övriga primater? Har männen vår art från sina föregångare ärvt grunderna till allt det som vi etiketterar som mänsklig kultur? Detta hör till de frågor som på ett tankeväckande sätt diskuteras i två nyligen utgivna böcker av den berömda schimpansforskaren Frans de Waal, *The Ape and the Sushi Master. Cultural Reflections of a Primatologist* och antologin *Tree of Origin. What Primate Behavior Can Tell Us about Human Social Evolution*.

HÄR FÅR VI NOG HÄMTA andan och uppmärksamma frågan: vad menar vi egentligen med "kultur"? När biologerna för några årtionden sedan gav sig in i den "kulturforskning" som det humanistiska vetenskapsrådet dittills haft monopol på, behövde de en definition som inte a priori uteslöt alla arter utom homo sapiens. I *Tree of Origin* för William McGrew en diskussion om dessa olika kulturbegrepp. Hans slutsats är att i en evolutionsbiologisk analys måste man i kultur inbegripa alla de kunskaper, föreställningar och sedvänjor som delas av individerna i en viss grupp – dock inte nödvändigtvis inom hela arten – och som överförs mellan individer genom iakttagelser, hämning eller inläring, eller kort sagt genom inflytandet från den sociala omgivningen.

Många studier i fält, laboratorier och zoologiska trädgårdar har belagt att kultur enligt denna definition förekommer inte bara hos våra närmaste släktingar som schimpanser och andra primater utan även på alla möjliga håll och kanter i djurvärlden: björnar, vargar, späckhuggare, knölvalar, elefanter och en lång rad fågelarter. Även bland de ryggradslösa djuren finns många exempel på hur en individ är präglad av sin sociala miljö.

Förekomsten av kulturella beteenden hos de mest skilda djurarter ger stöd för tanken att det under en mångfald av olika betingelser varit fördelaktigt för individen, det vill säga ökat hans eller hennes relativa fortplantningsframgång, att delta i ett utbyte av social information och justera sitt

beteende därefter. Hos människan har kulturvolymen expanderat och differentierats på ett sätt som tryggt kan betecknas som unikt. Säkertligen har de individuella variationerna i bakomliggande hjärnkapacitet haft stor betydelse för den individuella fortplantningsframgången. Vi kan räkna med att den evolutionära utvecklingen av denna hjärnkapacitet liksom av alla andra adaptationer varit gradvis och långsam.

FÖLJAKTLIGEN ÄR DET ALLT ANNAT än förvånande att vissa av den mänskliga kulturens uttrycksformer upptäckts även hos våra nära släktingar, speciellt schimpansen (den "vanliga" schimpansen, som dock numera är allt annat än "vanlig"). De är med andra ord äldre än vår egen evolutionära linje. Inte heller är det förvånande att de forskare som intresserar sig för den mänskliga kulturens rötter framför allt fokuserat på olika primater. Det är naturligtvis svårt att förstå hur det är att vara en schimpans eller babian – men lättare än en varg eller delfin. I synnerhet när man studerar våra närmaste släktingar, kan man, som de Waal betonar, i sin forskning ha god nytta av en kritiskt utövad antropomorfism – enligt principen att på sig själv känner man andra. Inte bara är de genetiska likheterna mellan oss och andra apor (särskilt "svanslösingarna") överväldigande; dessutom har vi och de utvecklats under likartade ekologiska betingelser, i Afrikas skogar och savanner.

På personer har i högre grad än Jane Goodall bidragit till rivandet av den oöverkomliga mur som tidigare fanns mellan forskning som ägnade sig åt människans respektive övriga djurarters beteenden, och hennes insatser genom syrar de två aktuella böckerna. Redan 1960 inledde hon ett forskningsprojekt över schimpansernas liv och leverne i Gombereservatet på Tanganyikasjöns östra strand, och hennes elever och kollegor fortsätter detta extremt högavkastande projekt än i denna dag. Successivt togs också schimpansforskning upp på flera andra håll i Afrika och därtill i zoologiska trädgårdar, framför allt i Arnhem i Nederländerna genom Frans de Waal och på olika håll i USA där de Waal numera är verksam. Tack vare dessa ofta långvariga forskningsprojekt har man nu kunskap om inte mindre än ett 40-tal beteenden, som fyller våra kriterier för att kallas kulturella.

Dessa beteenden finns inom en viss grupp av schimpanser men saknas i en annan, trots att de lever i varandras omedelbara grannskap, dock isolerade från varandra. Ibland rör det sig om matvanor, till exempel sätt att knäcka nötter, fiska upp termiter ur deras bon eller jaga kolobusapor, andra gånger om sociala åtbörder, exempelvis för att signalera "ursäkta mig" efter någon kontrovers eller för att påminna flockens oroselement om vem som faktiskt är chef. Vid åtskilliga tillfällen har man kunnat följa hur en viss individ, ofta yngre, "kommit på" ett visst beteende och hur detta sedan gradvis spridit sig i hela gruppen, ofta fortast till de övriga ungdomarna.

Utan artfränder kring sig måste ett djur självt pröva allt nytt med avseende på dess farlighet eller nyttighet. Många primater, inklusive vår egen art, har en genetiskt förprogrammerad skräck för ormar, som ju ofta nog och speciellt i vårt tropiska urhem obestriddligen är farliga och bör undvikas. För att mekanismen skall fungera måste dock individen "uppleva" faran minst en gång. I en social grupp kan denna upplevelse bestå i att erfarenare individer ser en orm och med sina åtbörder visar på dess farlighet. Ensamlevande måste hon eller han däremot "praktiskt" testa faran, vilket

är allt annat än riskfritt, innan det är möjligt att lägga erfarenheten på minnet. Kultur är alltså en genväg runt mångahanda faror och har den fördelen att vara snabbt föränderlig, särskilt i jämförelse med den information som kodad i DNA i samband med fortplantningen förs från generation till generation.

SOM DE WAAL OCH ANDRA framhåller behövs ingen undervisning för kunskapsöverföringen mellan individer. Titeln på hans bok anspelar på att en sushimästare i Japan inte för sin konst vidare genom att uttryckligen tala om eller visa hur han gör utan genom att låta adepter vistas i köket, i tysthet se vad som händer och därigenom få sitt eget mästerskap.

Flera av skribenterna i *Tree of Origin* hävdar att den unika förmåga till informationsutbyte som kännetecknar vår art utvecklats just därför att den givit individen en genväg till viktig kunskap om ont och gott i omgivningen. Somliga följer upp denna idé med att påpeka att inget drag skulle kunna vara en värdefullare anpassning i detta sammanhang än ett språk – i all synnerhet om det skulle duga till att avhandla saker och ting även om de inte finns inom synhåll. Det är skillnad mellan att kunna skrika till sina medvandrar: "Se upp – en leopard!" och att vid lägerelden kunna tala om att "i feberakaciorna vid floden brukar det finnas en leopard".

Emellertid kan människans (och andra arters) kultur ha utvecklats även som reaktion på andra selektionstryck än att klara livhanken. Naturligt urval innebär ju differentiell fortplantningsframgång hos genetiskt olika individer. För fortplantning behövs hos de allra flesta arter två individer,

och av vissa skäl är det ofta ont om hugade och lämpliga partners. Alltså uppstår konkurrens mellan individerna av det kön som för tillfället finns i "överskott", vilket oftast men inte alltid betyder hanarna. Deras rivalitet kan gynna utvecklingen av mer eller mindre farliga vapen men också av drag som ökar sin innehavares relativa attraktivitet för partnershoppande honor. Sexuell selektion kallar vi den process som påverkar individernas dragningskraft på individer av det andra könet. Sådana drag som utvecklas till följd av denna typ av selektion kallas ornament, och de kan vara strukturella (påfågeltuppens släp), beteendemässiga (flugsnapparens sång) eller "utomkroppsliga" (gårdsmygans "förelisningsbon"). För dem alla är gemensamt att de är kostsamma och/eller riskabla att bära eller göra för sin innehavare, för annars duger de inte som indikatorer på sådana hanar som tack vare sin genetiska kvalitet kan producera dem och sådana hanar som inte klarar det. Partnerletande honor har givetvis mycket att vinna på att för sin avkomma införskaffa bästa möjliga arvsanlag. Hennes bästa utväg att hitta dessa är att välja traktens mest ornamenterade hane som far till sina ungar.

KANSKE Fyllde och fyller många av våra kulturbeteenden just rollen som ornament. Måla graffiti på grottväggen eller spela bastuba eller våltaligt lägga ut dagens text eller hoppa trestegshopp eller uppfinna en speciellt djävulsk tortyrmetod eller tillverka en slät och fin stenya... Exempelen är oändliga på vad folk gör för att åtminstone i något avseende utmärka sig framför andra. Svårt skall det vara, för annars kan alla göra det, och då blir "annonsen" tom och innehållslös.

Dessutom kan den materiella kulturens produkter tjänstgöra som ett slags ornament även för den som saknar förmåga att tillverka dem. Att äga en Lena Cronquist är nästan lika fint som att göra en. Vi kommer då in på en annan omständighet, som partnerletande individer hos många arter fäster avseende vid, nämligen kvantitet och kvalitet på viktiga resurser som de olika "kandidaterna" förfogar över. Den som har råd att köpa en tavla för flera miljoner kronor kan antas vara en bättre familjeförsörjare än de flesta. Hos åtskilliga arter styrs partnervälet i minst lika hög grad av de olika aspiranternas demonstrerade resurstillgång som av deras utseende. Man har också funnit att en hona kan leva i socialt par med en resursstark hane men genom utomparsparningar skaffa bättre gener än "makens" åt sina avkomlingar. På så vis försäkras hon sig om det bästa av två världar.

Den individuella variationen i olika drag, antingen utseende eller beteende, betingas delvis av den genetiska variationen, delvis av omgivningen. Den relativa betydelsen av arv respektive miljö varierar kraftigt mellan olika drag, men det är sällan som endast endera faktorn avgör saken. Generna begränsar otvivelaktigt en viss individs frihet att välja livsstil, men gränserna är vida. Vår ackumulerade kultur har i grunden ändrat vår omvärld och därmed våra livsvillkor, både generellt och för den enskilda individen. Dock är det oklokt att bortse från att det trots allt någonstans går gränser som är satta av den mänskliga naturen och som är riskabla att överskrida. Historien saknar inte exempel på sociala experiment som genom att ha nonchalerat människans natur lett till ohyggliga tragedier.

STAFFAN ULFSTRAND

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

MARIE CRONQVIST

är doktorand i historia vid Lunds universitet och skriver om bilden av spionen under det kalla kriget.

FREDRIK ERIXON

är nationalekonom och utger under våren 2002 en studie av Världsbanken och Internationella valutafonden, IMF.

ANNA GUNDER

är doktorand i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet och arbetar med en avhandling om hypertextteori och hypertextberättande.

LISA IRENIUS

är statsvetare och ger i vår tillsammans med Madelaine Levy ut boken *Sedan gymnasiet har alla våra kompisar flytt utomlands*.

ARNE JARRICK

är professor i historia vid Stockholms universitet och författare bland annat till *Hamlets fråga* (2000).

SUNIL KHILNANI

är Professor of Politics vid Birkbeck College, University of London och Fellow vid Woodrow Wilson Center i Washington. Han är författare till bland annat *The Idea of India* (1998) och skriver på en biografi över Jawaharlal Nehru.

KATE LARSON

är författare och förläggare.

SVANTE LOVÉN

är fil dr i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet och forskar om synen på datorer och informationsteknologi i populärkulturen.

MERETE MAZZARELLA

är professor i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet, litteraturkritiker och författare. Hennes senaste bok är *Då svänger sig sommaren kring sin axel: om konsten att bli gammal* (2000).

KIM SALOMON

är professor i internationell historia vid Lunds universitet och forskar om kalla krigets berättelser.

INGA SANNER

är idéhistoriker vid Stockholms universitet och forskar om synen på det omedvetna i Sverige före Freud.

HERNANDO DE SOTO

är ordförande för the Institute of Liberty and Democracy i Lima och författare till *The Mystery of Capital* (2000).

JOHAN SVEDJEDAL

är professor i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet och bland annat författare till *Den sista boken* (2001).

JOHAN TRALAU

är statsvetare verksam vid Uppsala universitet. I februari disputerar han på en avhandling med titeln *Människoskymning. Främlingskap, frihet – och Hegels problem hos Karl Marx och Ernst Jünger*.

TORBJÖRN TÄNNSJÖ

är professor i praktisk filosofi vid Stockholms universitet. Han har senast givit ut *Du skall understundom dräpa!* (2001) och *Konservatism* (2001).

STAFFAN ULFSTRAND

är professor emeritus i ekologisk zoologi vid Uppsala universitet.

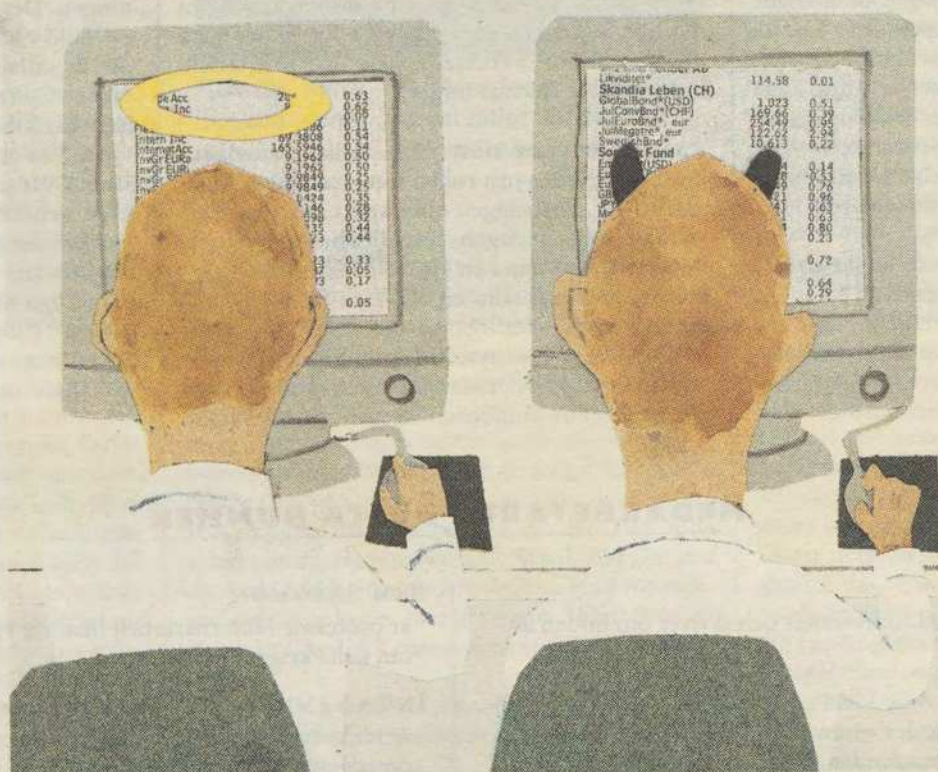
SVEN WIDMALM

är docent i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet och författare till bland annat *Det öppna laboratoriet* (2001).

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 26 MARS 2002

Skaffa dig **AXESS**

Helår 9 nr kostar 200 kr.

Beställ din prenumeration via e-post:
ekonomitjanst@natverkstan.net eller fyll i talongen nedan.

Som prenumerant på Finanstidningen får du AXESS.

- ☐ Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS.
Helår 9 nr för 200 kr

Namn

Adress

Postadress

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor